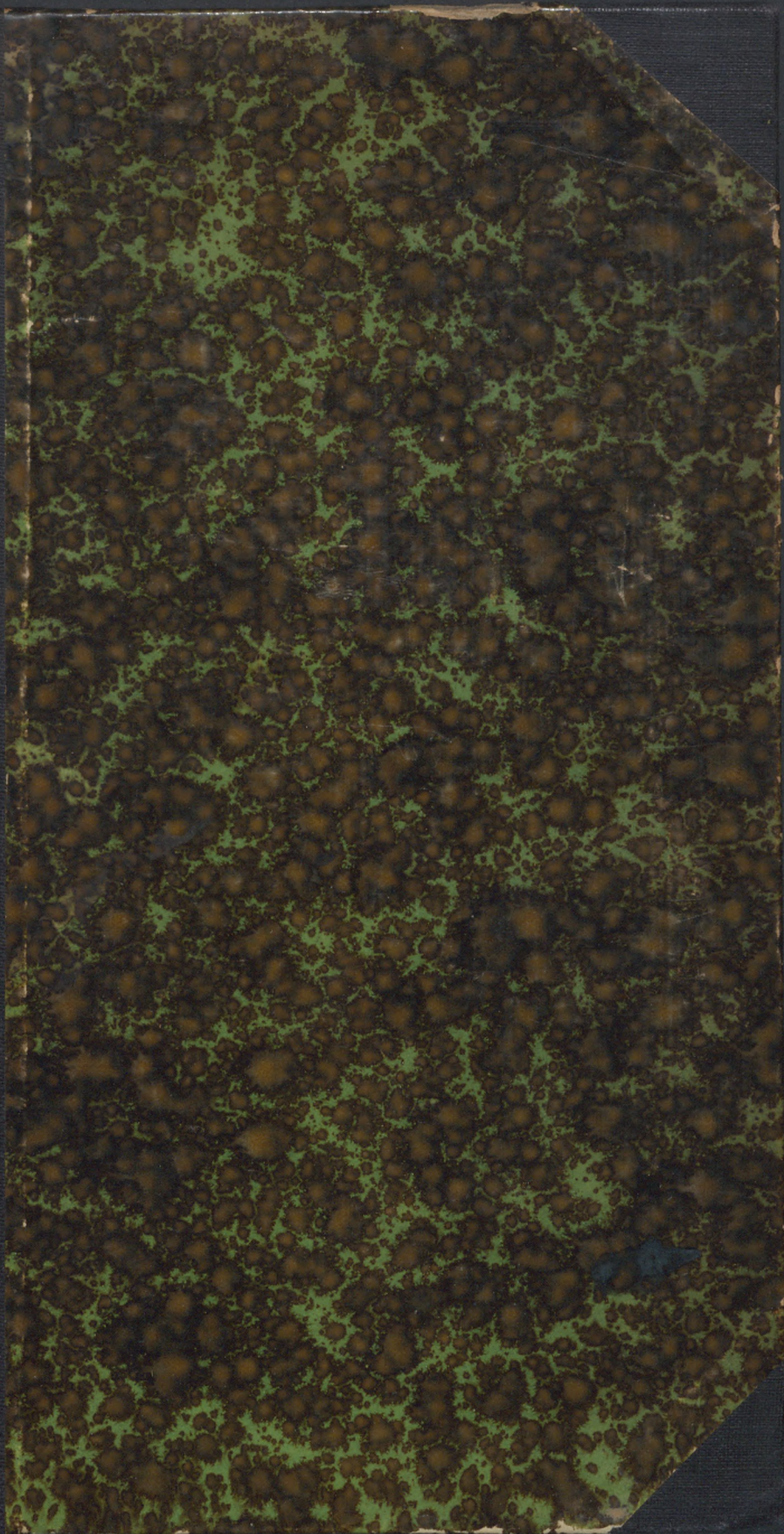
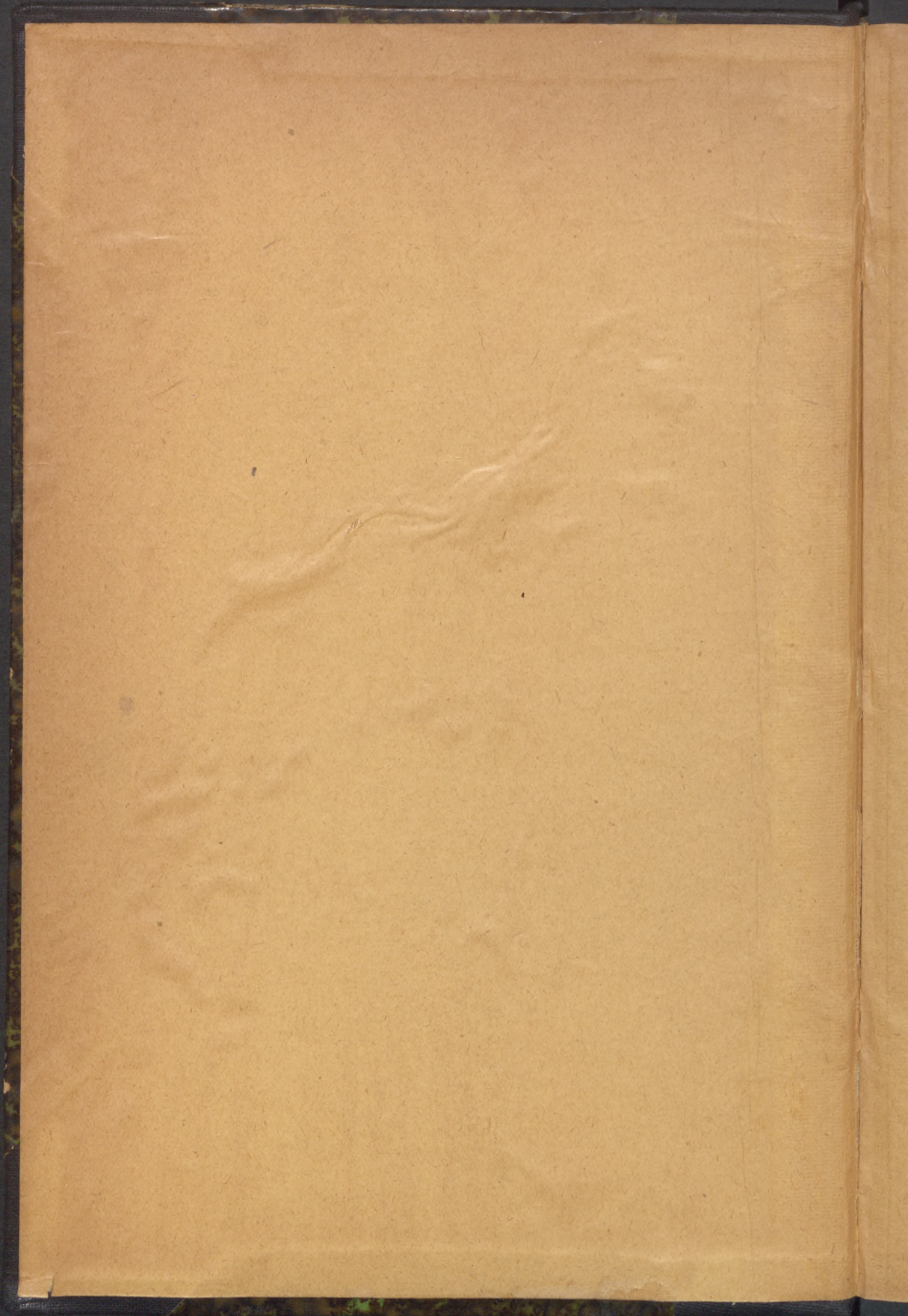
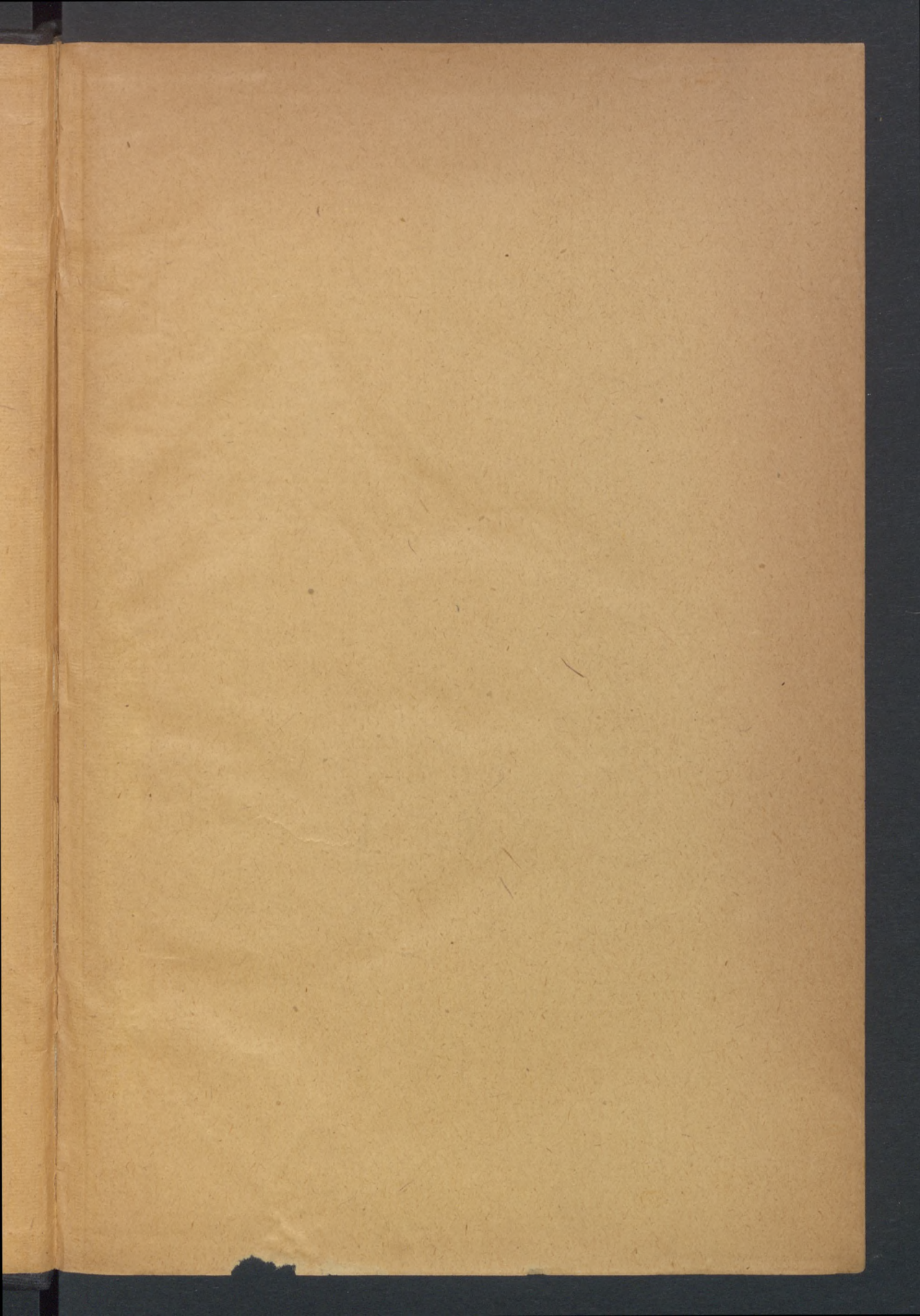

219835

21.

Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban

Írta :

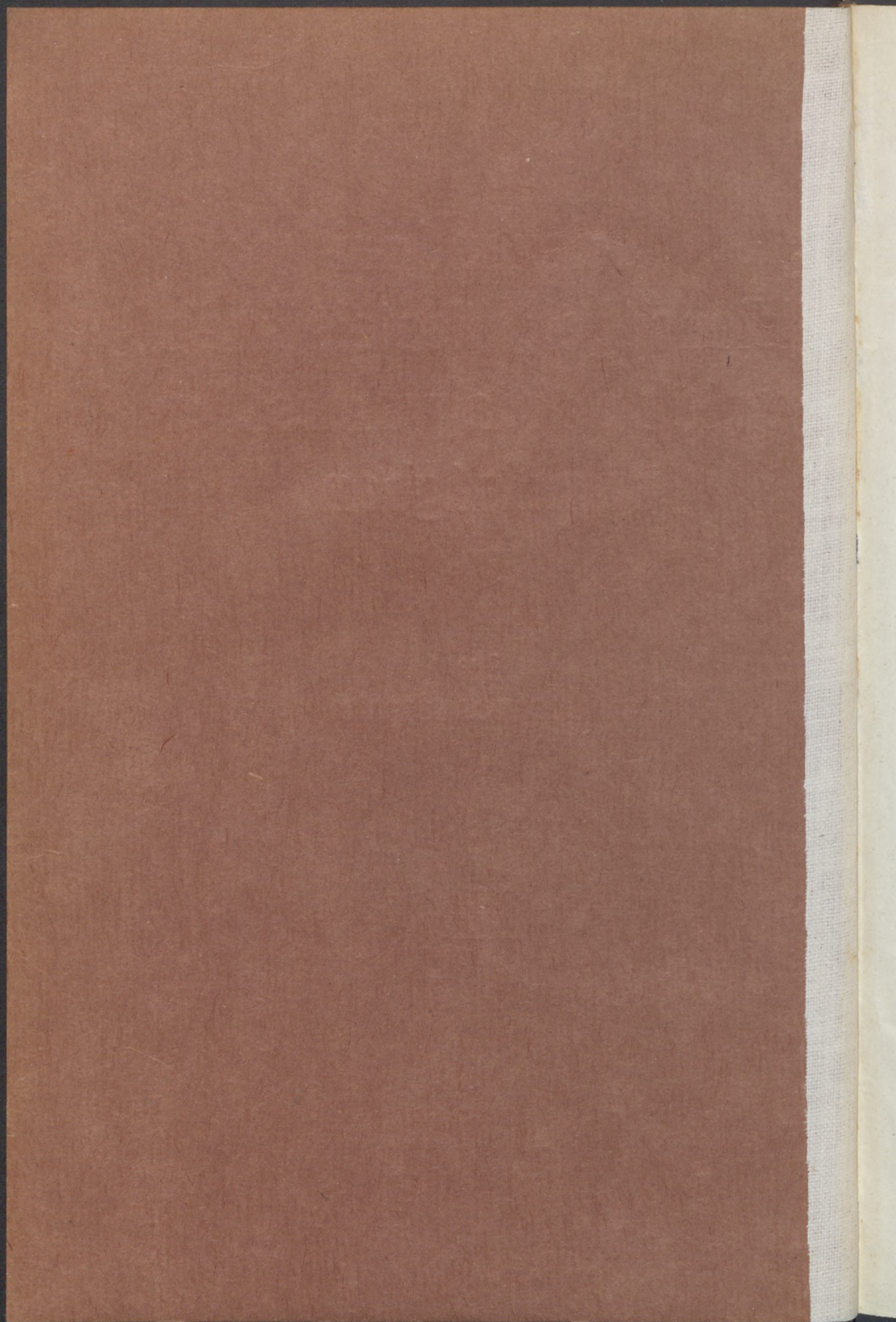
PAULOVICS ISTVÁN

BUDAPEST, 1915.

HEISLER ÉS KÓSZOL KÖ- ÉS KÖNYVNYOMDÁJA

II., VÁRKERT-RAKPART 1. SZ.

Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban

Irta :

PAULOVICS ISTVÁN

BUDAPEST, 1915.

HEISLER ÉS KŐZÖL KŐ- ÉS KÖNYVNYOMDÁJA

.II., VÁRKERT-RAKPART 1. SZ.

nyom h.
4447 dt

219835

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
Nyomt. Növendéknapló.
19 15. évf. 453. sz.

A nagyságában szinte utolérhetetlen hellén műveltség Nagy Sándor világgraszoló hódításaival letünik. Helyet ad egy más szellemi áradatnak, amelynek célja az ókor két hatalmas szellemi világának, kelet és nyugat műveltségének az egyesítése. Ezen hellenisztikus műveltségnek a központja Alexandria, a művészet- és tudománykedvelő Ptolemaeusok székhelye.

Ptolemaios Soter, ezen uralkodóháznak megalapítója, a vallással kapcsolatban akarta megoldani a nagy kérdést, a két megérett kulturvilágnak, az egyiptominak és a görögnek az egyesítését. Az egyiptomiak mélységes vallási érzületét tiszteletben tartva nagy ügyességgel igyekezett egyengetni a hellenisztikus kulturának az alapjait a hagyományokhoz erősen ragaszkodó egyiptomiak körében.

A szellemi áramlatoknak a hatása azonban kölcsönös volt. Görögország, miután a hellenisztikus műveltség sulypontja keletre helyeződött át, s a kereskedelembe, iparban kelet már régen tulszárnyalta, elszegényedett, politikailag is elnyomott volt.

A gazdagság, a kereskedelemben és iparban megnyilvánult technikai ügyesség, a művészi tevékenység, a tudomány e korban keleten keresendő.

Az egyiptomi istenségek egy bizonyos csoportját már a legrégebbi időben is ott találjuk Görögországban, Isis és Osiris tisztelete el volt terjedve Krétában és Attikában, ahol őket Dionysossal, illetve Demeterrel azonosították. Érdekes, hogy kezdettől fogva az egyiptomi vallásnak csak az Osiris köréből származó istenségeinek a tisztelete talált kedvező fogadtatásra a görög-római világban, a többi istenségek mindenütt idegenek maradtak. Cumont¹⁾ ennek okát bizonyos benső rokonságban keresi. Osirisban, illetőleg Sarapisban Hades-Plutona ismertek rá, oly istenre, aki a termékenységnek, az alvilágnak az ura, akit az ellenség megölt s akinek szétszórt tagjait egy istennő szedi össze. Saját istenségeikre leltek ezen kultuszban s tetszett, imponált nekik az a pompa, amellyel ezeknek a tisztelete egybe volt kötve. Elragadtatással szemlélték a görögök és a rómaiak az egyiptomi templomok nagyszerűségét, csodálták azt a hitet, amely évszázadokon, sőt évezredekken át a halottak kultuszának megragadó emlékei mellett a legimpozánsabb építményeket emelte az isteneknek, bámulatba ejtette őket a papságnak a bölcsessége és tudása, amely évszázados hagyományokon nyugo-

¹⁾ Die orientalischen Religionen im röm. Heidentum. 1914. 31. o.

dott, vonzó erővel hatott rájuk a föld is, a csodás, titkokkal teljes Nilusnak a völgye.

Átveszik, a magukévá teszik e kultuszt, azonban változtatnak rajta, a maguk világához közelebb hozzák, elhagyják azt, ami nekik idegen. Így az állat- és a növénykultusz nem tudott náluk meghonosodni. Lehetőleg nem ábrázolják állatok képében az isteneket, az állati és növényi jeleket már csak mint symbolumokat találjuk ott az emberi alakban ábrázolt istenségek mellett. Nem fogadják el a maga eredetiségében, csak azt veszik át belőle, amit vonzónak tartottak, mindazt, ami sértette izlésüket és nem felelt meg gondolataik világának, elhagyták.

Alexandriában már a maga „keverék“-formájában jelenik meg ezen kultusz. A Ptolemaeusok politikai éleslátása járult hozzá ennek ilyenné való formálódásához.

A Földközi-tenger keleti felében már általánosan elterjedt vallás a maga synkretistikus s már teljesen kiforrott alakjában eljut Itáliába is. A Kr. e. III. század végén a hellenizáció teljessé lesz Rómában, a görög istenségek teljesen azonosokká lesznek, illetőleg egybeolvadnak az itáliaiakkal. A régi ősvallás elhomályosul, sőt teljesen háttérbe szorul.

De nemcsak ez a veszély szakadt reá, nemcsak a görög istenek inváziója volt az, amely alapját megingatta, hanem más oldalról jövő vallási áramlatok is megtámadták. A III.-ik és II.-ik század találkozása körüli időkben Magna mater tisztelete bevonul

Rómába s ezzel a bevonulásával megnyitja az utat a keleti vallási kultuszok beözönlésének.

Délitália és Sicilia a Ptolemaeusok korában félig már hellenisztikus talaj voltak, Alexandria kereskedői pedig már kereskedelmi érintkezésben állottak lakóival. Az egyiptomi összetett istenségek kultusza is itt terjed el legelőször, mégpedig már a harmadik században, amelynek elején Catania s a gazdag Syrakusae fogadják be azt. Tiszteletüknek a nyomait a második században Kr. e. már Campania városai-ban is teljes biztossággal meg lehet állapítani. Egy a K. e. 105. évről keltezett felirat ¹⁾ u. i. Puteoliban aedes Serapis-t említ. Ez az első irott emlékünkről, bizonyos azonban, hogy Serapisnak itteni kultusza jóval régebbi keletű. Hogy Campaniában az egyiptomi istenek tiszteletének első nyomait Puteoliban találjuk, abból arra is következtethetünk, hogy ezen kultusz Delos szigetén át jutott el Itálába, illetőleg azután Rómába. Puteoli kikötőváros u. i. élénk kereskedelmi összeköttetésben állott Delossal.

A puteolii Sarapeionnal egy időben keletkezhetett a pompejii Iseum is, amelynek az első században, Kr. e. 63-ban történt helyreállításáról van biztos tudomásunk ²⁾, az itt még ma is látható falfestmények szemléltető bizonyítékai a kultusz elterjedtségének.

Délitálián, Campanián keresztül érkezik az egyiptomi kultusz Rómába is, ahol a Kr. e. második szá-

¹⁾ CIL. X. 1781.

²⁾ CIL. X. 846.

zadtól kezdve különösen az alsóbb néposztályok körében talál hívőkre. A Sulla-körüli időkben mind erősebben kezd kibontakozni s az előbb még csak egyes társaságok körében ápolt Isis-tisztelet mind általánosabbá lesz.

A hivatalos államvallást, amely már különben is ingadozni kezd az első században, természetesen féltik ettől a mindinkább népszerűbbé váló idegen kultusztól, fel is lépnek ellene, az első század közepén egymás után ötször romboltatja le a senatus Isis szentélyeit. Hiábavaló fáradság volt azonban az ellene való védekezés.

A köztársaság végén a minden vallási traditioval szembeni kételkedés általánossá lesz az értelmesebb körökben, az emberek az istenhez való viszonyuk megértéséhez pozitív bizonyítékokat keresnek, másfelől pedig a külsőségek háttérbe tolásával a vallás javító célját hirdetik. Sajátságos azonban az, hogy a vallásnak ilyen módon való — hogy úgy mondjuk — átreformálásánál nem a régi római valláshoz fordultak, nem az eredeti, ős forráshoz mentek meríteni, hanem elfogadták az alkalmasnak kinálkozó idegen kultuszokat.¹⁾

Az összes keleti kultuszok között éppen az egyiptomi volt az, amely újabb és újabb üldözéseknek volt Rómában kitéve. Cumont²⁾ ezen üldözéseknek az okát vallási és politikai motívumokban látja. Az

¹⁾ Marquardt, *Römische Staatsverwaltung* III. 73. o.

²⁾ *Die orient. Rel.* 96. o.

új vallás szertartásait nem tartották méltónak egy rómaihoz, a titokzatosság, amely azt körülvette, gyanura adott okot s így az erkölcsök elrontójának tartották. A másik ok, amiért a hivatalos körök ez új vallással szemben idegenkedtek, az volt, hogy az a köztársaság végén a rómaiakkal éppenséggel nem jó viszonyban lévő országból jött, a Ptolemaeusok alapították és ők voltak a terjesztői is. A gazdagságban, tudományban Alexandria felette állott Rómának, Róma érezte ezt és félt ezen felsőbbbségtől.

A legfőbb ok azonban — nézetem szerint — az volt, hogy az alexandriai istenségeknek a tisztelete elsősorban a plebs körében terjedt el, ama néposztály körében, amely a közéletnek hatalmas faktora kezdett lenni, amelynek gyülekezetei nagyon könnyen válhattak az agitációk veszedelmes fészkeivé.

Ezzel a hatalmas tömeggel számolni kellett. Öt évvel később, hogy Isis szentélyeit lerombolták, Kr. e. 43-ban, éppen azért, hogy a tömeget maguknak megnyerjék, határozták el a triumvirek Isis állami költségen emelendő templomának a felépítését. Isis tisztelete ezzel a *sacra publica* közé soroztatott, az alexandriai vallás hivatalosan is elismertett Rómában.

De változtak a körülmények. Augustus, mint az egyiptomi istenek védő oltalma alatt álló Antoniusnak az ellensége és legyőzője, természetesen idegenkedett ettől a kultusztól s 28-ban egy rendeletével megtiltotta, hogy az alexandriai istenségeknek a pome-

riumon belül szentélyt állítsanak. Agrippa eme tilalmat még jobban megszorította azáltal, hogy a tiltott területet a várostól ezer lépésnyire tolta ki. Tiberius Kr. u. 19-ben egy botrány kapcsán, amely az Isis-mysteriumokkal való visszaélés folytán keletkezett, a legvéresebb üldözéssel sújtotta Isis papjait. Ez a szigorúság érthető és jogos volt. Az a körülmény, hogy különösen a nők, sőt a félvilág női keresték fel az Isis-kultusz helyeit s hogy a papok az éjjeli ünnepségeket erkölcstelen célokra használták fel, folytonosan botrányokat idézett elő s érthetővé tették a már egyszer megtört és hivatalosan is elfogadott vallásnak az üldözését.

A mysteriumok azonban, amelyekkel eme vallás át volt szöve, már sokkal mélyebben gyökeredzettek az egyszerűbb emberek lelkében, Alexandria sokkal hatalmasabb volt a szellemi és erkölcsi élet terén mint Róma, a tudományban, irodalomban, művészetben s — mondhatni — minden szellemi téren messzire fölötte állott Rómának, semhogy a beáramlást meg lehetett volna akadályozni. Rómát kivéve már az egész világ hódolt az alexandriai isteneknek, a császárok korának kezdetétől fogva azok Közép- és Észak-Itáliába s innen az Itáliától északra eső provinciákba is behatoltak. Maguk a császárok is belátták, hogy kárbaveszett fáradság ellenük küzdeni. Caligula emeli a Mars-mezőn *Isis campensis* templomát, amely még a pomeriumon, Servius Tullius falán kívül épült. Noha Isisnek ezen állami temploma

hivatalos elismerése volt az egyiptomi vallásnak, mégis azáltal, hogy a pomeriumon kívül épült, nem sértette annyira a római papság érzékenységet.

Az első és második századnak császárai azután mindannyian tisztelői voltak Isis és Sarapis kultuszának, a Fláviusok éppúgy mint az Antoninusok, miglen Caracalla a harmadik században végleg megtörte a jeget azáltal, hogy a város szívében, most már a pomeriumon belül egy nagyszerű templomot emelt Sarapisnak a Quirinalison s minden valószínűség szerint ő emelte Sarapis és Isis templomát a Caeliuson is. Az egyiptomi istenségek ezzel teljesen egyenrangúakká lettek a görög-római istenekkel, sőt ők vannak előtérben azokkal szemben, annyira, hogy nagy hatalmukat a kereszténység is felismeri s erősen küzd ellene. A nép kedélyére való hatásnak a kiaknázásával, a külső pompával, amelyet ünnepségeiknél, körmeneteiknél kifejtettek, ekkor, a harmadik század elején érik el virágzásuknak tetőfokát.

Isisnek és Sarapisnak vonzó kultusza nagyon hamar hódította meg a lelkeket, viszont nem is tudtak varázsa alól egykönnyen szabadulni. Sokkal mélyebben gyökeredzett a lelkükben, semhogy valami más áramlat egyszerre ki tudta volna onnan irtani, véget tudott volna vetni e kultusznak. A harmadik század végétől kezdve azonban lassankint mégis elfordul az emberek érdeklődése tőle, az *invictus deus* mysticismussal átszőtt kultusza vonja magára

inkább a hívők figyelmét. De nem ez adta meg neki a kegyelemdőfést.

Az emberiségre appelláló, a felebaráti szeretetet, e soha nem ismert fogalmat hirdető, a rabszolgaságot elítélő egységes kereszténység ekkor indul diadalútjára s mély hatású tanaival véget vet a pogányságnak. Ennek a hívői is üldözéseknek voltak kitéve Rómában. Isis tisztelőit érte az első ilyen üldözés s nem sokkal később azon vallás hívei szenvednek hasonlíthatlanul nagyobb kegyetlenkedéseket Rómától, amely az egyiptomi kultusz halálának okozója lesz.

Még mielőtt Rómában végleges talajra találtak volna az egyiptomi istenek, már szinte egész Itáliában otthonosak voltak. Közép- és Észak-Itália már a császári kor elején befogadta őket. Kiterjeszkednek azonban a provinciákba is. A körülmények úgy-szólván mindenütt kedveztek nekik. Isisnek, mint a hajózás védőasszonyának a tiszteletét az ő oltalma alatt útrakelt hajósok s az Alexandriából a világ minden tájával üzleti összeköttetésben álló kereskedők már régen elterjesztették a Földközi tenger keleti medencéjében s ugyancsak ők hozták később Itáliába is. Hozzájuk csatlakoznak az iparosok, a rabszolgák, akik letelepedve a lakossággal is megismertetik, megkedveltetik és elfogadtatják e kultuszt. A nagy tudásukért csodált és Itáliába áttelepített tudósok is átültetői voltak hazájuk vallásának. Az imperium Romanum be volt hálózva keleti elemek-

kel, számtalan kapcsolat volt Egyptom és Róma között. Egyptom három légiójának veteránusai nem kevésbé fontos tényezők a kultusz uralomrajutásában.

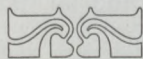
Ammon kultusza Kyrenaikán át Karthagóba s innen a többi pun gyarmatokba is eljut. Már *Isis* körének az istenei a közvetlen utat választják Karthagóba s azután terjeszkednek ki Észak-Afrikában. Galliában a régi görög kereskedő város, Massilia mellett a Rhone torkolatához közel fekvő Arlest keresték fel leginkább az alexandriai kereskedők. Sokan telepedtek itt le s az alexandriai vallás terjedésének az útja is erre, a Rhone mentén vezet Gallia belsejébe.

A ránk nézve legfontosabb *terrenumra*, a duna menti provinciákba, Aquileián át terjeszkedtek ki az alexandriai összetett istenségek.

Az emlékek nagy tömege mutatja kiterjeszkedésüknek a nagyságát. Görögországot és Kisázsiaát nem is említve a római birodalom minden részében megtaláljuk tiszteletüknek az emlékeit.

Jelen sorok célja az, hogy ezen általános elterjedtségnek örvendő kultusz emlékeit, mint az egyiptomi istenségek tiszteletének kézzel-fogható bizonyítékait a római birodalom egy részének határain belül, az egykori Pannoniának és Daciának különösen hazánk területére eső részein vizsgálódás tárgyává tegyék és némileg összefoglalják. Nem volt és nem is lehetett szándékában e sorok írójának Magyarország területén lelt összes egyiptomi kultusz-

maradványokra kiterjeszkedni, azoknak mintegy a „corpusát” adni, hanem, amennyire ez lehetséges volt, a hazai és külföldi szakirodalomban nagyobbára már ismertetett jellegzetes emlékeket bizonyos szempontok szerint összefoglalni s ezzel az alexandriai istenségek pannoniai és daciai kultuszát, annak kimerjedtségét némiképen szemünk elé idézni.

Mielőtt az alexandriai istenek magyarországi tiszteletének a tárgyalásába kezdenénk, röviden foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel, hogy az egyiptomi vallásnak melyik isten-csoportja, mely istenei azok, amelyek az egész római birodalomban oly általános elterjedtségnek és tiszteletnek örvendtek.

Kiindulási pontul legalkalmasabbnak kinálkozik az „alexandriai“ vallás keletkezésének az ideje, a Ptolemaeusok uralomrajutásának a kora. Míg egyrészt innen visszafelé is szemmeltarthatjuk az évezredes egyiptomi vallás történetének némely fázisát, másrészt ekkor alakul át az óegyiptomi vallás olyanná, amilyennek mi később a római birodalomban találjuk.

*Tacitus*¹⁾ és *Plutarchus*²⁾ fontos tudósításai szerint *I. Ptolemaios Soter* a Fekete-tenger partján épült ősrégi görög gyarmatvárosból, Sinopéből Sarapisnak a képét ünnepiesen Alexandriába hozatta át.³⁾ Az

¹⁾ *Historiae* IV. 81–84.

²⁾ Nagy Sándor életrajza, 28–29.

³⁾ E. Schmidt; *Kultübertragungen*, 1910. 47. és köv. old.

új egyiptomi istenség eredetének a kérdése egyike a legvitásabbaknak. A *Sarapis* név keletkezésének a kérdése még nincs teljes biztossággal eldöntve. A legrégebb bizonyítékok, amelyek Sarapisra vonatkoznak, a másik nagy keleti kultur-centrumba, Babylonba visznek el bennünket. *Arrianus*¹⁾ valamint *Plutarchus*²⁾ nyomán Sarapis nevét *Fr. Delitzsch* és *Lehmann-Haupt*³⁾ a babyloni *Ea sar apsi* (az óceán, a tenger királya)-val hozzák kapcsolatba. A végső magánhangzónak a megrövidülése, majd végleges elkopása folytán a *sar apsi*-ből *sar aps*, majd *sar ap(i)s*, *Sarapis* lesz.

Ezen, az összes theóriák között a legtetszetősebb és legelfogadhatóbb nézet szerint a babylóniai istenségnek az egykor assyr Sinopében egy ősrégi szentélye volt, ahonnan azután Ptolemaios Soter tiszteletét Alexandriába tette át. Ptolemaiosnak az ekkor már hellenisztikus kultusznak az átültetésénél magas célok lebegtek a szemei előtt. A két hatalmas kultur-tényezőt, a görög és az egyiptomi műveltséget akarta egymáshoz közelebb hozni, egymással egye-síteni. Valamit be kellett csempésznie az egyiptomi vallásba s Sarapis tisztelete különösen alkalmasnak kínálkozott erre. Neve kiejtés tekintetében nagyon hasonlított az egyiptomiak egyik legjobban tisztelt istenének, *Osiris-Apis*-nak (*Asar-Hapi*) a nevéhez. A jövevényt ezzel az istenséggel azonosította; az

¹⁾ *Anabasis*, VII. 26. 2.

²⁾ *Vita Alexandri Magni* 73. és 76.

³⁾ *Roscher-lex.* : *Sarapis*.

egyiptomiak *Asar-Hapi*, illetőleg *Asar-Apis*-ából lett *Asarapis* majd a szókezdő *a* elhagyásával *Sarapis*.

Ha *Sarapis* legrégebb történetének egyes pontjaiban ingadozást is találunk, az *Osirissal* való azonosítás tény. A hagyományokhoz való szívós ragaszkodás minden idők népeinek tulajdonsága, annál inkább megvolt ez a beláthatatlan nagy *multa* visszatekintő egyiptomiaknál. Csak *Ptolemaios*nak az ügyessége az egyiptomiak mélységes vallási érzületének a tiszteletben tartásával tudta azt elérni, hogy az új, jövevény istent legfőbb istenükkel azonosították. Többek között ezen biztos megalapozásban rejlik a kultusz diadalmas elterjedésének az oka.

A *Sarapis-tiszteletnek* Mekkája *Ptolemaios Soter* által *Alexandriában* a *Rhacotison* alapított *Serapeion* volt. I. *Ptolemaios*, aki — mint már szó volt róla — e kultusz behozatalával az országot lakta két fajta akarta közös isten közös imádásával egyesíteni; gondoskodott arról is, hogy ezzel kapcsolatban másutt is helyet szorítson a görög hellenizmusnak. A szertartás nyelve görög lett, görög nyelven dicsőítették a betegeket gyógyító *Sarapist*. Megszólaltatják a görög művészetet is, a művészet is az alexandriai kultusz szolgálatába szegődik, legfényesebb bizonyítéka ennek *Bryaxis* *Sarapis-szobra*, amelyet *Cumont*¹⁾ a hellén géniusz *egyik utolsó isteni alkotásának* nevez. Az egész ókoron át *Sarapis*-nak ez a típusa szolgált mintául az istent ábrázoló

¹⁾ Id. m. 90. o.

művészeknek. A képzőművészet minden fájában nyomon kísérhetjük s elmosodva, alacsony művészeti fokon álló emlékeken még hazánk földjén is megtaláljuk ennek a hatását.

Sarapis Osirissel azonosítva a görögöknél és a rómaiaknál is elsősorban az alvilág istene volt, de nemcsak mint ilyent tisztelték, hanem számos más istenségnek a tulajdonságaival is felruházták; így tisztelték mint *Zeust*, illetőleg *Jupitert*. Az alvilág ura és a föld termékenyítője egyszersmind napisten is, aki nappal életető sugaraival a földet melengeti, éjjel pedig az alvilág tájain kóborol. Így találkozunk azután *Helio-Sarapis* tiszteletével. A legjobb tulajdonságokkal ruházzák fel s így természetes, hogy van gyógyító Sarapis is: Sarapis mint *Aesculapius*.

Hogy mégis Hades-jellege volt a legegységibb, az kitűnik abból, hogy leginkább mint Hadeset tisztelték. *Tacitus* szerint¹⁾ u. i. „Deum ipsum multi Aesculapium, quod medeatur aegris corporibus, quidam Osirin, antiquissimum illis gentibus numen: plerique Jovem, ut rerum omnium potentem; plurimi Ditem patrem, insignibus, quae in ipso manifesta, aut per ambages coniectant.“

A mindenható Jupiter jellegévelegyesített Hades-jellegét domborította ki a művészet is Sarapis típusának a megalkotásánál. Bryaxis szemei előtt, amikor nagyszerű művét alkotta, a negyedik századbeli görög szobrászat Zeus-típusa lebeghetett. Helios-, Hades-,

¹⁾ *Historiae*, IV. 84,

= Zeus
Kathulak Mo
u. i. 5.
Osiris = Nap
per. "E. i.
Sarapis
Hades.

Zeusnak a képét megalkotni, e három isteni természetet a külsőben is egységgé formálni, a minden synkretistikus volta mellett is „egy” Sarapis képét megalkotni, nem tartozott a könnyebb feladatok közé. És pompásan sikerült. A hatalmas félelmet gerjesztő Zeus tekintete a vatikán mellszobrán (amelyet a híres alexandriai Sarapis-szobor legjobb másolatának ismerünk) egybeolvadva a jóságos, a növények növekedését elősegítő Hades és Helios képével a határozottság és jóság, a komolyság és a szelidség benyomását kelti. Dis pater jellegét még különösen kiemeli a vékának, *kalathosnak*, mint a föld gazdag termőkéességének a Sarapis ábrázolásoknál szinte elmradhatatlan képe, amely Sarapis fején mint egy korona foglal helyet.

Nem lehet szándékunkban e kisebbszerű tanulmány keretein belül Sarapis többi típusával foglalkozni, csak röviden jeleztük Sarapis fő típusát mint a többi típusok kiindulási pontját.

Az alexandriai korban a többiek rovására előtérbe jutott istencsoportnak azonban nem Sarapis, hanem tagadhatatlanul *Isis* képezi a középpontját. Szerepe az egyiptomi mythológiában régibb keletű. Az ó- és középső-birodalomban ugyan nem játszott nagy szerepet, annál nagyobb jelentőségre emelkedett az új birodalom korában, amikor a lehető legnagyobb tiszteletnek örvend s így vonul be a Krisztus születése körüli századokban a görög-római világba is.

Már a legrégibb idők óta két mondában szerepel Isis mint hősnő.

Az egyiptomi mythológiában *Qebnek* és *Nutnak* öt gyermeke volt; *Osiris*, *Set*, *Horuer* (Horus az idősebb), *Isis* és *Nephtis*. Isis Osirisnak, Abydos urának a felesége és Horusnak, a nap istenének, az egyiptomiak tulajdonképeni nemzeti istenségének az anyja. Nephtis Setnek, a sötétség gonosz urának a felesége, s a nyugati horizontnak, csakúgy mint Isis a keletinek az istennője. Isis mint a keleti horizont urnője napkeltekor szüli fiát, *Horust*, a fiatal istenséget, aki azután férfivá, „erős bikává“ fejlődik, miglen diadalt aratva az égbe vonult.

Már a legrégibb mondákban Osiris áldást hozó uralkodó istennek tűnik fel, akit *Set* megöl, tetemét feldarabolja s szétszórja. Isis mint a nőiesség mintaképe jelenik meg, minden akadályon tulateszi magát, hogy férjének holttestét felkeresse és eltemesse. Mikor Osiris tagjait megtalálja és ravatalra teszi, Nepthissel együtt megsíratja, panaszos dalokat énekelve a holttest két végénél. A római Isis-ünnepek között a legmegragadóbb volt ennek, az Osiris megtalálásának (*Inventio*) az emlékünnepe. Már Abydosban szokásos volt ezen ünnepen egy színjátéknak a rendezése, amely hasonlatosságot mutat a középkori mysteriumokkal. Rómában október 28. és november 1.-e között adták elő ezen mythost. Isis a hívők és a klérus jajveszékelése közben fájdalmas arccal keresi Osiris tetemét, mikor meg-

találja, a jelenlevő sokasággal együtt örömkialtásba tör ki. A két istennő siránkozó szerepét Osiris rava-talánál rendszeren két leány játszotta.

Osiris megsiratása és eltemetése után születik *Horus*, akit Isis a Nilus deltájának ingoványaiban nevel fel, hogy itt Set haragja elől biztonságban legyen. Felnő az ifjú Horus, felveszi a küzdelmet a gonoszsággal s megboszulja atyját. Setet a nomosok főbb isteneiből álló törvényszék elé állítja, ahol *Thotnak*, az igazságnak a támogatásával megnyeri perét, megkapja a kettős koronát, kormánypálcája alatt egyesíti a két országot s elnyeri atya trónját.

A másik mondában Isis mint segítő, gyógyító istennő szerepel. A napfogyatkozás napján vivja Horus és Set iszonyú küzdelmét. Sebeiket, amiket egymáson ejtettek, Isis gyógyítja. E monda egy változata szerint annyira megy az önzetlen jószágban, hogy férje gonosz gyilkosát is megmenti, amikor az végső kétségbeesésében Horushoz kegyelemért esedezik. Horus ezért meg is haragszik annyjára s a bűn oltalmazójának nevezi. Set a gonoszságnak, a sötétségnek, Egyiptom ellenségeinek az ura marad. Isis a termékenységnek és a természetnek a nagy istennője, *minden női istenségnek a prototipusa* lesz.¹⁾

Az egyiptomi vallásban gyakran találkozunk az egymással merő ellentétben álló mono- és polytheistikus tanokkal. Mig egyes szövegek egész világosan az „egyetlen egy” istenségről beszélnek, addig

¹⁾ Ed. Meyer, Roscher-lex.: Isis 369. o.

másrésről a különféle istenségek egész tömegével találjuk szembe magunkat¹⁾. Ezt úgy magyarázzák, hogy ezek az istenségek csak megjelenési formái az egy élő napistennek. A thebai királyok bukásával ez a napisten, Amon is elveszti magas piedesztálját s a lokális istenek kerekednek felül, amelyek mindannyian arra törekszenek, hogy ők vegyék fel a titokkal teljes ősiszen igazi alakját.

Ez a változás kedvezett az egyébként is mindenütt elismert és tisztelt Osiris-kör isteneinek, ők lesznek az egyiptomiak általánosan tisztelt legfőbb isteneivé. Köztük a legjobban elismert Isis. A lokális istenségből Egyptom legfőbb istennőjévé lett Isisnek a tiszteletét *Seeck*²⁾ a lourdesi Madonna kultuszával hasonlítja össze. Ennek a tisztelete is egy kis helységről indul ki, elterjed egész Franciaországban, majd az egész világ katolikusai körében. A lourdesi barlangot hazánkban is számtalan helyen utánozzák. Az egykor Egyptomnak csak egy kerületében tisztelt Isisnek, valamint a vele kapcsolatban levő istenségeknek a kultusza nemcsak egész Egyptomban, hanem a császárok korában az egész római birodalomban ismert volt.

Mindenütt tisztelték már őket Egyptom földjén, csakhogynem egyformán, helyenkint másként s így

¹⁾ Mahler Ede; Vallástörténeti és vallásbölcseleti tanulmány az ókori egyiptomiakról. Budapest, 1914. (A M. Filoz. Társ. Közl.-ben.)

²⁾ Gesch. d. Untergangs d. antiken Welt. II. 404. o.

a lokális tiszteletben igen komplikált jelleget öltöttek magukra. Ez folytatódik a Ptolemaeusok idejében is, s így történhetik meg, hogy Isist egy időben azonosítják a görögök *Ioval*, *Demeterrel*, *Semelével*, *Herával* stb. stb., ő is olyan összetett jelleget vesz fel mint a synkretistikus Sarapis.

Említettük már, hogy az egyiptomi istenségek tisztelete a legnagyobb pompával volt egybekötve. Isisnek mint a hajózás védőasszonyának nagyszerű ünnepséget rendeztek évenként március 5-én. *Apuleius* leírásából¹⁾ ismerjük ennek az ünnepnek, a *navigium Isidis*-nek a lefolyását, amely a hajózás megkezdésével volt kapcsolatban. Isis tisztelői ekkor tarka csoportokban a tengerparthoz vonultak, ahol különféle szertartások mellett a tenger patronájának szentelt hajót bocsátották a vízre. A virágot szóró fehér ruhás asszonyok, a fáklyavivők, a megnyírt fejű papok, az istenek képei, amelyeket magukkal vittek, szóval az egész menet nagyon tetszett a látványosságokra éhező rómaiaknak. Közben himnuszokat énekeltek, amibe még a sipok sikonsága is belevegyült.

Hogy ezen kultusz a rómaiságban olyan termékeny talajra talált, annak nagyrészt ebben a szertartásosságban van az oka. Az egyiptomiaknál a vallás gyakorlása tisztán csak külsőségekből állott. Ez a szertartásosság, amelyet sokféle aprólékosság, így a Nilus vizének a szenteléseknél való használata,

¹⁾ Metamorphoseon lib. XI. 7

a speciális hangszer, a sistrum stb. tarkítottak, volt a családok a rómaiak számára. Nem a bensőséges lelki dolgok voltak a fontosak, a vallásosság a szertartás pontos betartásában, az ima-szövegek hü recitálásában állott. Még egy vonzó motívum volt ebben a vallásban, amely a jövőre pozitív tudására óhajtozó világot meg tudta nyugtatni. Az ókor egyik népénél sem volt a halottak kultusza annyira kifejlődve mint az egyiptomiaknál. Ugyyszólván egész életüket, amely szerintük nem más mint a másik életre való előkészülés, ennek a gondolatnak szentelték. Művészetük nagyjából ennek a szolgálatában áll, a fennmaradt gigászi emlékek, az írott maradványok mind erről szólnak. A halottat Osirissal, illetőleg Sarapissal, a halottak birodalmának az urával azonosították. Aki szolgálja Osiris-Sarapist, halála után olyan lesz mint ő, de csak akkor, ha a papok által kinyilatkoztatott szertartásokat betartja. A hívőnek, aki halála után Osiris ítélőszéke elé kerül, az alexandriai korban már nem kellett földi cselekedeteiről számot adnia, elég volt, ha a formális „beszámolót” elmondta, az isten elhitte neki.

Nagyon tetszett a hívőknek az is, hogy naponta tartottak ezen istenek szentélyeiben istentiszteletet: mégpedig reggel és este.

Reggel, napkeltekor felnyitották a szentélyt, felfedték az istenség szobrát, illetőleg felébresztették őt szendergéséből, a papi testületnek erre hivatott

tagjai: az *ornatrices* és a *stolisták* felöltöztették, feldiszitették, miközben a többiek a szokásos hym-nusokat énekelték. Csendes imádásra azután egész délelőtt nyitva állott a szentély. Jól jegyzi meg Cumont, hogy ez a kontemplatív jámborság Egyiptom-ból jön Európába. (I. m. 113. o.) Este azután hasonló szertartások mellett bezárult a szentély.

Hogy némileg is vázoljuk Isis és Sarapis ünne-peit és szertartásait, szükséges még, hogy a *titkos szertartásokról* is szóljunk. Csak kiváltságos egyének vehettek ezeken részt, akik káromszoros vizsga után lettek ezeknek résztvevőivé. A teljes titoktartás kötelezettsége alatt állottak s így tekinthettek be az avatatlanok elől elzárt titkos mysteriumokba.

A Ptolemaeusok idejében organizált klérus az ekkor nyert szervezetét megtartja a rómaiságban is. A nagytudásu *prophetesek* felett áll a *főpap*, ezután következik az alsóbbrendű papság, amelynek csoportjai a fentebb említett *stolisták* és *ornatrices*, továbbá az istenek szent jelvényeit és kápolnáit vivő *pastophorok*.

Az imperium Romanum egész területén elterjedt egyiptomi, avagy talán helyesebben mondva, alexandriai istenségek tiszteletének a nyomai — mint már említettük — a magyarországi rómaiságban is fellelhetők. Melyek azok a kútforrások, amelyek alapján e tiszteletnek Pannonia és Dacia területén való elterjedtségét teljes biztossággal megállapíthatjuk?

Irott forrásokról e tekintetben egyáltalán nem beszélhetünk. Hisz e tiszteletnek a görög és római világba történt átszivárgásáról és ottani további életéről is olyan kevés irott kútforrásból származó ismeretünk van. Pedig az egyiptomi istenségekre vonatkozó irodalmi hagyomány a többi keletről jövő vallásról szóló irodalmi emlékekkel szemben elég gazdagnak mondható. Az a hely, ahonnan ez a vallás kiindult, maga is fészke volt az irodalmi munkálkodásoknak, a tudománynak s át tudta plántálni vallását a görög-római világba; oly érdeklődést tudott kelteni új vallása iránt, hogy az írók figyelme is feléje fordult.

*Plutarchus*nak *Isisről és Osirisről* írt munkája szinte megbecsülhetetlen e szegény irodalomban. Hogy mennyire igyekeztek Rómában e kultusz terjedésének bizonyos körök gátat vetni, arra *Juvenalis*-nak a szertartások feletti csufolódásai vetnek fényt. *Apuleius*nak köszönhetjük viszont azon ismereteinknek nagy részét, amelyek a szertartásokra, a mysteriumokra vonatkoznak.

Dacára annak, hogy ezen fontos munkák birtokában vagyunk, mégis ezzel az irodalmi hagyománnyal semmikép sem lehetünk megelégedve.

Még rosszabb a helyzet a provinciákra vonatkozólag, itt semmiféle irodalmi emlékkal nem rendelkezünk s reménytelen volna a helyzet, ha a térbeli kifejezésnek, a művészetnek és az iparművészetnek az emlékei nem jönnének segítségünkre.

A régészeti s elsősorban a *feliratos emlékek* azok, amelyek e kultusz általános elterjedésének az irányait, az átszivárgás utjait jelzik, az írók tudósításainak a hézagait betöltik, a provinciákra vonatkozólag pedig az egyedüli biztos bizonyítékai a kultusz kiterjeszkedésének. A művészet minden korban a vallás szolgálatában állott, a legszebb épületeket emelte az isteneknek, amelyeket festményeivel diszített, benne helyezte el az istenség szobrát, aminek a megalkotására a vallás inspirálta a művészt. Az iparművészet elárasztotta a néprétegeket az istenségek kis szobrocskáival, jelvényeivel. Így volt ez a császárok korában is. Az egyiptomi vallás

magyarországi tiszteletére vonatkozó emlékek rendszeres összegyűjtése a jövő feladata lesz. Az elkövetkezendő kutatások és ásatások még számos ily emlékeket fognak a felszínre hozni. Amit már eddig is ismerünk ezen emlékekből, az élénk fényt vet e kultusz magyarországi általános elterjedésére.

Sokkal fontosabb következtetéseket lehet levonni a rendelkezésünkre álló feliratos anyagból. Megállapíthatjuk belőlük a kultusz kiterjedésének és eltűnésének az időpontját, de nemcsak a chronológiai kiterjedést kísérhetjük a segítségükkel figyelemmel, hanem a tisztelet topográfiai kiterjedésének is a legmegbízhatóbb bizonyítékai ezek. Megtudjuk belőlük, hogy milyen volt a kultusz elterjedésének a minemősége, kik voltak a hívői, mely társadalmi osztályhoz tartoztak, kik terjesztették, kik hozták a provinciákba az alexandriai istenségek tiszteletét.

Elsősorban is ezekkel az emlékekkel fogunk foglalkozni.

A feliratos emlékek, amelyeken Isis és Sarapis nevével találkozunk, kivétel nélkül *fogadalmi feliratok és oltárkövek*. A jóságos istenségekhez leginkább egészségük üdvéért, annak helyreállításáért folyamodtak s ezen kívánságuk teljesítéséből fakadó hála készítette őket arra, hogy az istenség dicsőítésére ezt kövön is megörökítsék, avagy, hogy ezáltal szentélyt állítsanak a tiszteletére.

A Sarapisnak és Isisnek szentelt fogadalmi kövek mellett elenyészően csekély azon feliratos emlékek száma, amelyek ezen isten-kör más tagjainak a tiszteletéről tesznek tanubizonyságot.

Az emlékek tárgyalásánál az első csoportba azon feliratokat sorozhatjuk, amelyek mindkét istenségnek, Isisnek és Sarapisnak is szólnak.

Két *apulumi* felirat nyitja meg a sort.

CIL. III. 7770.: *Sarapi(di) et Isidi L. Junius Rufinus Proculianus, trib(unus) l(ati)c(lavius), mil(es) leg(ionis) XIII. g(eminae)*.

Az egyiptomi istenek kultuszát – mint már szó volt róla – minálunk első sorban a katonák terjesztették s vitték magukkal mindenüvé, ők állítják a legtöbb fogadalmi emléket is nekik. A legio XIII. gemina a Kr. u. II. század közepén került Vindobonából Daciába, a feliratot állító L. Junius Rufinus Proculianus 184-ben Dalmatia propriaetora.¹⁾

A másik *apulumi* feliraton az előbbi istenségek mellett még másoknak a neveivel is találkozunk.

CIL. III. 7771.: *Sarapidi, Jovi, Soli, Isidi, Lunae, Dianae dis deabusq(ue) conservatorib(us) L. Aemil(ius) Carus leg(atu)s Aug(usti) pr(o) pr(aetore) III. Daciarum.*

L. Aemilius Carus Antoninus Pius idejében volt Dacia helytartója, neve más feliratokon is szerepel.²⁾ Magas személyisége az egyiptomi kultusz tekintélyének, a görög-római istenek tiszteletével való teljes egyenjogúságának a bizonyítéka.

Potaissa, CIL. III. 881.: *Isidi et Serapi(di) C. Jul(ius) Antigonu)s (centurio) leg(ionis) V. M(acedonicae)----- et Fl(avia) Apollinaria eius v. l. s.*

A Septimius Severus által Potaissába rendelt legio V. Macedonica egyik centuriója állítja feleségével együtt ezen követ.

Pannoniának nem magyarországi részéről, Carnuntumból származó oltáron Sarapis „conservator” jelzővel van ellátva.

¹⁾ Gooss, Arch. ep. Mitth. III. 191.

²⁾ CIL. III. 1153, 1415.

CIL. III. 11157.: *Serapi(di) conservatori et Isidi ceterisq(ue) dis deabusq(ue) immortalib(us)-----p(raefectus) a(lae) s(agittorum), cum Fabia Titiana uxore et Titiano filio.*

Az oltárkő két keskenyebb oldalán egy-egy edény látható domborműves ábrázolásban. A carnuntumi római katonai fürdőnél találták, amiből Kenner azt következteti, hogy itt Sarapissal és Isissel mint gyógyító istenségekkel van dolgunk.¹⁾

Az emlékek második csoportjában *csak* Isissel találkozunk.

D Micia. CIL. III. 1341.: *Isidi ex voto temp[l(um)] fecit D... mitia... renii... ntis Vetia et Au...*

A Petrosánban (Zalatna mellett) talált felirat is mindenesetre Isisre vonatkozik.

D CIL. III. 7837.: *[Isi]di [pro salut]e M. Jul(ii) Ap[olli]naris Ver[u]s, Aug(usti) n(ostri), Romanus, Aug(usti) n(ostri) vern(ae) [v]il(ici) posue[runt?]*

A Poetovio mellett, Unter-Haidinban lelt fogadalmi kő is ezen csoporthoz tartozik.

CIL. III. 15184.: *Apolinar(ius?) Isid(i) v. s. l. m.*

Az eddig tárgyalt feliratokon Isis neve minden jelző nélkül fordul elő. Isis azonban, mikor az egyiptomi pantheon élére került, a helyi kultuszban más és más tiszteletnek örvendett, a görög-római világban pedig több istennőnek a tulajdonságaival s ezzel együtt a nevével is ruháztatott fel. Soknevűségére

¹⁾ Mitth. d. Centralcomm. 1876. 54.

vonatkozik az a jellemzés is, amelyet *Apuleius*nál¹⁾ olvasunk: „en adsum ----- rerum naturae parens, elementorum domina, saeculorum progenies initialis, summa numinum, regina manium, prima caelitum, deorum dearumque facies uniformis, quae caeli luminosa culmina, maris salubria flamina, inferum deplorata silentia nutibus meis dispenso: cuius nomen unicum multiformi specie, ritu vario, nomine multiugo totus veneratur orbis. inde primigenii Phryges Pessinuntiam deum Matrem, hinc autochtones Attici Cecropiam Minervam, illinc fluctuantes Cyprii Paphiam Venerem, Cretes sagittiferi Dictynnam Dianam, Siculi trilingues Stygiam Proserpinam, Eleusinii vetustam deam Cererem, Junonem alii, Bellonam alii, Hecatam isti, Rhamnusiam illi, qui (vero) nascentis dei Solis incohantibus inlustrantur radiis Aethiopes Arique priscaque doctrina pollentes Aegyptii, caerimoniis me propriis percolentes, appellant vero nomine reginam Isidem.“

Feliratos emlékeinken is találkozunk Isis myrionyma nevével:

Potaissa CIL. III. 882.: *Isidi myrionimae C. Jul(ius) Martialis pater et L. Livius Victorinus quaestor collegio Isidis d(ono) d(ant.)*

A pater és quaestor collegii Isidis a kő állítóí. Potaissában a legio V. Macedonica állomáshelyén a feliratos emlékekből következtetve Isis és Sarapis kultusza, úgy látszik, eléggé mélyen gyökeredzett.

¹⁾ Metamorphoseon I. XI. 5.

Isis myrionymának több emlékét nem birjuk hazánkban. *Poetovioban* azonban szintén előkerült egy felirat, amely az „ezernevű Isis“-nek van szentelve:

CIL. III. 4017.: [*Is*]idi [*my*]rio[*ny*]/*mae* [*pro*] *fructo*
[*Sabi*]*ni Verani* [*co*]*nduct*[*oris*]

Kisérjük most figyelemmel, hogy a soknevű Isisnek milyen neveivel, jelzőivel találkozunk feliratos emlékeinken.

Az első csoportba azon fogadalmi köveket sorozhatnók, amelyeken „*Isis Augusta*“-nak hálálkodnak tisztelői.

Scarbantiában került elő egy oltárkő, amely a hátán holdsarlót viselő, Isis-Hathornak szentelt tehenet ábrázol. Isis is, Hathor is mint az ég úrnői tiszteltettek. Mindkettőnek gyakori megjelenési formája a tehén, a „nagy mennyei tehén“, szarvaik között ilyenkor a napkorongot viselik. Mikor ezt a motívumot a főníciaiak a saját istennőikre átvitték, a napkorongot tévesen az istenek symbolumának, a holdnak a képének nézték. Ezen a réven ment át a holdsarló mint a női istenségek jelképe a római-ságba. Ez magyarázza meg azt, hogy ezen emléken is, ahol Isis mint az anyaságnak és a termékenységnek az istennője tehén képében van ábrázolva, a félholddal találkozunk. Az arának ez az egyik érdekessége, azonban más szempontból is figyelmet érdemel, amennyiben Isis Augusta mellett az egyiptomiak egy másik istenségének, *Bubastis* istennőnek is van ajánlva. *Bubastis* az óegyiptomi *Bast*, a nyári

napmelegnek az eredetét és fokozódó erejét jelenti. Rendesen macskafejjel ábrázolták. Ő is jótékony istennő, aki a nap melegével előmozdítja az életet és a vegetációt. Egyébként Isis Hathornak egy barátságosabb megjelenési formája. A felirat így szól:

CIL. III. 4234.: *Isidi Aug(ustae) et Bubasti G. P(omponius) Philinus Pomponi Severi lib(ertus) v. s.*

Az első pannoniai coloniában Savariában egy decurio rója le fogadalmát Isis Augustának.

CIL. III. 4156.: *Isidi Au[g(ustae)] sacr(um) Ti(berius) Barbiu[s] Ti(berii) fil(ius) Va[l(entia domo?)] Valen[s] dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) S(avariae) quaest(or) [IV]vir i(ure) di[c(undo)] [p]onti[fex].*

Ugyancsak Savariából származik egy mészkő oltár is, amelynek felirata felett palmettás diszitmény látható, a két oldallapon pedig domború ábrázolások foglalnak helyet. Az egyik oldalon egy koszorú s egy emberi alaknak a nyoma látszik, érdekesebb azonban a másik oldal, amelyen Lipp szerint¹⁾ „egy kutyafej, fölötte pedig csúcsos fővegű emberi alak szemlélhető,” ebben az emberi alakban ő Isist véli felismerni. Ezen ábrázolás megfejtésével mások is foglalkoztak. Maionica²⁾ nem kutyafejet, hanem őzfejet lát, amely már közelebbi kapcsolatban van Isis tiszteletével. A fölötte levő alak az oltár rossz állapota miatt nehezen vehető ki s értelmét nagyon bajos he-

¹⁾ Arch. Érth. 1875. 167. o.

²⁾ Arch. Epigr. Mitth. II. 1878. 13. o.

lyesen meghatározni. A fején talán szarvak voltak, baljában mintha bőségszarut tartana. *Reinisch* véleménye szerint — mondja Maionica — „ist diese Figur keine rein aegyptische Bildung, sondern barbarische Mischgestalt, deren Deutung räthselhaft ist.“ *Drexler*¹⁾ az analógiák egész sorát idézi, amelyeken Isist és Sarapist több-kevesebb vonatkozásban találjuk a szarvassal. Hogy a szarvas mit jelent, az nem egészen világos. Némelyek Isissel mint Aphroditevel hozzák kapcsolatba, mások ismét Isisnek, a hold istennőjének a harmatját látják benne symbolizálva.

A felirat a következőképen szól:

CIL. III. 10908.: [I]sidi Aug(ustae) sac(rum) Q. Julius [M]oderat(us) [et J]ulius fili d(ono) d(ant?)

Poetovioban is találkozunk Isis Augustanak szentelt két felirattal.

CIL. III. 4015.: Isidi Aug(ustae) sacrum Martialis Firmini Q. Sabini Verani t(ertiae?) p(artis?) conduc(toris) portori Illyrici ar(k)ari vic(arius) voto suscepto d(onum) d(at), sac(erdotibus) T. Fl(avio) Martiale et Fl(avio) Marullino fill(io).

Sabinus Veranus conductor-ral már találkoztunk Poetovioban, amikor Isis myrionymának állított fogadalmi emléket.

CIL. III. 4016. Poetovio: Isidi Aug(ustae) signum cum bas(i), Victorin(us) ex voto pisuit.

¹⁾ Myth. Beitræge. 26. o.

Drexler (i. m. 24-o.) midőn e két feliratot közli, Muchart (Geschichte d. Herzogth. Steiermark I. 401. o.) idézi, aki szerint egy régi hagyomány azt mondja, hogy ezen kőemlékek lelhelyén Isisnek a temploma állott, amely egy keresztény templommá alakítottatott át s az 1663-ban történt átépítéskor az erős quaderkövek még látszottak.

Siscia területéről való kis oltárkő is Isis Augusta tiszteletéről tesz tanúságot:

CIL. III. 3944. : *Isi(di) Aug(ustae) P. Antoni(us) I...*

A felirat felett egy virággal megtöltött edény, ettől balra egy szőlőfürt s egy korsó, jobbra pedig egy disznó látható. A virág a Nilus völgyében minden kultusz lényeges tartozéka volt, a művészetben is mindenütt ott találjuk pl. a lotuszt, a Nilus áldást hozó ajándékát, avagy a papirust. A legtöbb istenségnek a diszét képezi a virág, annál inkább találjuk meg azt Isisnél.

Isisnek másik mellékneve, amellyel hazai feliratos emlékeinken találkozunk, a «*Dea Regina*.»

CIL. III. 1342. *Veczel: Deae [I]s[idi] Reg(inae) ala I. Hi[sp(anorum)] Campag[on(um)] sub cur[a] M. Pl[auti?] Ru[fi] praef(ecti) [al]a[e?]. equo pub[lic(o)] v. s. l. m.*

A feliratnak éppen Isis nevét feltüntető része hiányos, a kiegészítés azonban nagyon elfogadható s így mindenesetre a *dea regina* alatt Isist kell értenünk. Egyébként is a császárok korában Isist illette meg a *dea regina*-név s így a kifejezetten csak *dea*

regináról szóló emlékeket is Isis emlékei közé sorozzuk.

Két *sarmizegetusai* felirat is ide tartozik. Az egyik fölötté érdekes abból a szempontból, hogy az istennő templomáról szól, amit a kő állítóí építettek. Ha az egyiptomi istenek tiszteletével kapcsolatban levő épületekről nincs is biztos tudomásunk, *amennyiben eddig nincsen építészeti emlékün*k, az egészen bizonyos, hogy ilyenek voltak, sőt kellett lenniök. Erre nézve egy fontos bizonyíték a következő felirat.

C. I. L. III. 7907.: *Deae [Re]ginae M. Com(inius) Q[ui]ntus eq(uo) p(ublico) pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae) et Antonia Valentina eius, pro salute Claudiae Valentinae temp(lum) a solo fecerunt.*

A másik *sarmizegetusai* felirat a következő:

CIL. III. 7908.: *Deae Regi(nae) Ael(ia) Primitiva ex vot(o) pro Ael(io) Metrodoro, patrono suo v. s. l. m.*

A 230. évről keltezett *esztergomi* emlék is valószínűleg Isisre vonatkozik:

CIL. III. 10594.: *[Isidi] Regine Aur(elius) Respectus vet(eranus) leg(ionis) II. ad(iutricis) p(iae) f(idelis) ex voto posuit aram, Agrícola et Clementino co(n)s(ulibus).*

Mindezek fogadalmi hálafeliratok s kinek szólhatnának, ki lenne más az a dea regina, mint a minden jónak a forrása: Isis lehet csak az, amint ő rejtőzik a „*placida regina*” név mögött is.

Dáciának szerbiai részén, *Rečkán* került elő egy ilyen felirat:

CIL. III. 1590 a.: *Placidae Reginae eq(uites) v(oto) l(ibentes) p(osuerunt) per Proculo pr(i)nc(ipe) et (G)aio opt(ione).*

Sarmizegetusá-ból származik Dea Isis-nek egy feliratos emléke:

CIL. III. 1428.: *De[a]e Isidi, Priscanus aug(usta-lis?) col(oniae) Sarmiz(egetusae) metrop(olis?) et Aurelia Fortunata liberta eius.*

Isisnek *Herculesfürdőn* lelt kis bronzszobrocskája, amelyen az istennőt egy kígyó fonja körül, a talapzatán a következő felirást viseli:

CIL. III. 1558.: *Isis patrona.*

Az Isisre és Sarapisra, valamint a csak Isisre vonatkozó feliratos emlékeket már ismertettük. A következőkben azon feliratokról lesz szó, amelyek *csak Sarapisnak* vannak felajánlva.

CIL. III. 7920. *Sarmizegetusa: [Sara]pidi----- pro salute [et incolumita]te Imp(eratoris) Caes(aris)--- ii-----*

Apulum-ban valószínűleg ismét a legio XIII. gemina egy magasrangú tisztje állít az egyiptomi istenségnek fogadalmi követ:

CIL. III. 7769.: *Serap[idi] C. Cosco[nius] p(rae)-p(ositus) leg(ionis) [XIII. g(eminae)] fe[cit].*

Abrudbányán lelt felirat Sarapisnak és az összes istenségeknek szól:

CIG. 6814.: *Εὐχέως μοι ὁ Σαρᾶπις καὶ θεοὶ πάντες*

Egy felirat *Emona*-ból:

CIL. III. 3842.: *Serapi(di) Justus.....n.....*

Isis Augustához hasonlóan *Serapis Augustus*-sal is találkozunk egy *apulumi* feliraton:

CIL. III. 7768.: *Sarapi(di) Aug(usto) sacrum Tib. Julius Flaccinus leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).*

Pannoniának hazánk határán kívül eső részében, *Poetovioban* is került elő egy ilyen felirat.

CIL. III. 4044.: *Serapi(di) Aug(usto) sacrum, Epaphroditus Alexandri Aug(usti) disp(ensator?) tabu- l(arius?) v. s. l. m.* A feliratból azt is tudjuk, hogy Severus Alexander alatt (Kr. u. 222–234) állították. Osiris uralkodó méltóságának a jelvényeit látjuk a kövön, mégpedig a felirattól balra az ostort, jobbra pedig az uralkodói kampósbotot. *Drexler* (i. m. 24. o.) ezeket tévesen pálmaágnak, illetőleg *Mercurius caduceus*ának nézi.

A synkretistikus *Sarapis* tiszteletének kétségtelenül legérdekesebb magyarországi emléke a *csévi* felirat. Pluto után leginkább Jupitert tisztelték benne s Jupiter o. m. *Serapis*nak is hálálkodtak segítségéért. Miként *Isis*ben a hajózás istennőjét is látták, *Serapist* viszont a tenger istenével, *Neptunussal* is azonosították. Számtalan olyan emlék van, amely *Sarapis*nak és *Isis*nek a tengerhez és a hajózáshoz való viszonyát szemlélteti:

CIL. III. 3637.: *Jovi optimo m[aximo] Neptuno Serap(idi) pro salute, [v]ictoria et perpetuitate im-*

*p(eratoris) Caesaris [M.] Aurel[i]-----p[ii] felicis
Aug(usti)....us Antianus [leg(atus)] eius pr(o) pr(aetore)
prov(inciae) Pann(oniae) inf(erioris).*

Récsey (Pannonia ókori myth. eml. vázlata 99. old.) Avitianust olvas Antianus helyett. Itt nem Jupiterrel, Neptunussal és Serapissal van dolgunk, hanem a három istenség összeolvadásából keletkezett J. o. m. Neptunus Serapissal. Egy karthágói feliraton (CIL. VIII. 1002.: *Sarapidi Neptuno Aug. sacrum etc.*) Sarapis Neptunus Augustussal van dolgunk. Itt csak egy istenről van szó, a csévi felirat is csak Serapisnak szól. A csévi feliratos emléket különben Pannonia inferior legatusa állította. Dacia helytartója is tett fogadalmat a két egyiptomi istenségnek (CIL. III. 7771.), mindkét emlék fontos bizonyossága a kultusz pannoniai és daciai tekintélyének.

Két *vindobonai* felirat is J. o. m. Sarapis pannoniai tiszteletét hirdeti:

CIL. III. 4560.: *J(ovi) o(ptimo) m(aximo)
Sarapidi pro salute imp(eratoris) L. Sept(imii) Severi
Pii Pertinac(is) Aug(usti), Arabici, Adiab(en)ici,
Parthici Maximi et imp(eratoris) M. Aureli Antonini
Aug(usti) [T.] [F]l(avius) Quirinalis Maximus trib(unus)
milít(um) leg(ionis) X. gem(inae) p(iae) f(idelis) v. s.
l. l. m.*

A másik, az előbbivel összefüggő felirat:

CIL. III. 4561.: *J(ovi) o(ptimo) m(aximo) Sara-
pidi, idem Maximus.*

Carnuntumban az amphiteatrumban került elő egy kis homokkőből való oltár, amely Serapisnak volt szentelve :

CIL. III. 11141.: [J]ovi Serap[i(di)] [J]ulius.....

Egy feliratos emlékünknön Numen Serapis-sal találkozunk:

CIL. III. 973. *Apulum: Numini Serapis.....G. Jul(ius) Metrobianus Ilvi[r] col(oniae) Zarmiz(egetusae), sacerdos dei Aes[culapi] [pon]t[if(ex)] q(uin)q(uennalis.)*

----- A feliratot adományozó sacerdos Serapisban valószínűleg a gyógyító Aesculapiust tisztelte, egy másik feliraton azonban külön Aesculapiusnak is állít fogadalmi táblát (CIL. III. 972.)

Az egyiptomi istenségek tisztele a rómaiságban oly nagy ápolásban részesült, hogy szokássá vált az istenségek neveinek emberi tulajdonnevekként való használata. Az illető, aki ilyen nevet viselt, az isten kiváltságos védencének tartotta s annak oltalmába ajánlotta magát. Egy *tétényi* sírfelirat *Vibia Serapiát* említ:

CIL. III. 3402.: *D(is) M(anibus) Ant(onius) Filoquirius aug(ustalis) col(oniae) Aqu(inci) Vib(iae) Serapie.*

Isis és Sarapis tiszteletére vonatkozó emlékek második csoportját az istenségeket ábrázoló *figurális emlékek* képezik. Ami ezeket az emlékeket illeti, első-rangu alkotásokkal nem rendelkezünk. Az istenségeknek olyan szobrait, amilyeneket Itáliában, Egyiptomban találnak, Sarapis és Isis típusának jobb másolatait nálunk hiába keressük. Az isteneket azonban itt is ábrázolták. A kultusz megkívánta, hogy az isteneknek szobraik és képeik legyenek, amelyek a szentélyeket díszítsék. Ami kevés ezen kultusz-képekből megmaradt, az bizony durva, provinciális munka, gyöngé utánzásai ezek Sarapis és Isis kiforrott típusainak.

Egyedül a kis-plasztika terén találkozunk jobb alkotásokkal, amelyek azonban, mivel könnyen lehetett őket szállítani, mindenesetre Itáliában, avagy éppen Alexandriában készültek, ahol a művészettel együtt az iparművészet is magas fokon állott. Innen importálhatták az apró kultusz-tárgyakat a provinciákba.

Az egykori *Aquincum* területén került napfényre két figurális dombormű, amelyek Isist és Sarapist mint alvilági istenségeket ábrázolják. Az istenségek szentélyeit díszíthették ezek a kőtáblák, amelyek tulajdonképen fogadalmi emlékek, a hívők hálájának nem szóval, hanem az istenek képeinek az ábrázolásával való kifejezései. Leírásukat megtaláljuk *dr. Kuzsinszky Bálint* tollából a *Budapest Régiségei* V. kötetének 105–106. lapjain, majd kimerítőbben az *Archaeologiai Értesítő* 1907. évfolyamának 126 s köv. lapjain, az „*Alvilági istenségek magyarországi köemlékeken*“ c. értekezésének keretében.

Mindkét dombormű a két istenséget egymás mellett ülve ábrázolja, mégpedig úgy, hogy Isis Sarapis jobbjára felől ül.

Az első mészkőtáblán Sarapis dússzakállú fején áldásthozó jó tulajdonságának, a föld termékenységének a jelét, a modiuszt látjuk. Mint rendszeren, itt is a chitont viseli, amelyet a köpeny takar, mégpedig akképpen, hogy az egyik vége a bal vállon átvetve lefelé lóg, míg a másik vége jobbról balra indulva a térdeken helyezkedik el. Bal kezében a kormánypálcát tartja, jobbjával pedig a mellette levő Cerberus felé nyúl, mintha azt fogná. A másik külön álló széken szintén szemközt ülésben Isis foglal helyet. Fejét kissé Sarapis felé fordítja, öltözete chiton, amely, úgy mint Sarapisnál, a mell alatt át van kötve, köpenye Sarapisével hasonló elrendezésű. Balkezében szintén sceptrumot tart,

jobbával pedig egy kerek oltáron álló gyümölcskosár felé nyúl. A kép alatt be van vésve az ajánló neve:

M. P(ublius) Silvanus p(osuit). CIL. III. 14343.

A másik nagyobb tábla az előbbtől több dologban eltérést mutat.

Az istenségek ezen nem külön székeken ülnek, hanem egy magas támlájú padszerű trónon foglalnak helyet. Itt mindkét istenség fejét disziti a modius, ruházatuk chiton és köpeny. Sarapis bal kezében egy hosszú nyélllel ellátott pörölyt, jobbában pedig egy kulcsot tart. Balra tőle a Cerberus fekszik, ettől balra pedig *Mercuriust* látjuk kisebb alakban kezében a caduceussal, fején szokásos süvegével, a petasussal. A teste különben egészen meztelen. Isis is kulcsot tart jobbában, bal kezét egy, a padra fektetett kosáron nyugtatja. Jobbra tőle egy hosszú, földig érő s erre húzott rövidebb újjas tunicába öltözött kisebb női alak áll. *Kuzsinszky* szerint ez a nő csak *Demeter* lehet, akinek a képét hasonló, kisebbített ábrázolásban Dis pater és Persephone domborműves ábrázolásainál másutt is látjuk. Ám tudjuk, hogy Isis Persephoneval azonosított s így az ilyen alvilági jeleneteknél az ő képe mellé is odatették *Demeter* alakját. Isis mint a termékenység istennője itt nemcsak a gyümölcskosárral van hangsúlyozva, hanem a fején levő modiuossal is.

E két fogadalmi tábla mészkőből készült s a provinciális kőfaragásnak tipikus munkája. A má-

sodik tábla kidolgozása valamivel ügyesebb kőfaragóra vall mint az elsőé. A jelenetek teljesen a *Dis pater* és *Proserpina*, valamint a *Jupiter* és *Juno* efajta ábrázolásainak a mintájára készültek.

Az 1909-ik évben *Herkulesfürdőn* egy 126 mm. hosszú, 105 mm. széles és 3 mm. vastag bronz lapocskát találtak, amely öntött és azután cizelált domborműben két egymásmelletti architektonikus kiképzésű cellában az alvilág istenségeit ábrázolja álló helyzetben. A baloldali alak kétségtelenül *Isis*, fején a modius, jobb karján csészét tart, amelyből egy fölfelé tekergőző kígyót itat. A jobboldali alak, akinek jobb lábánál a Cerberus áll, baljában az előbbi két domborműhöz hasonlóan a hosszúnyelű pörölyt, jobbában pedig a kulcsot tartja. A kulcs felett a rendes ábrázolásoktól eltérően a halottakat vezető *Mercurius caduceus*-át látjuk. Itt tehát az alvilág urával, *Dis pater*rel van dolgunk. Míg a baloldali istenség hangsúlyozottan egyiptomi, azaz *Isis*, addig az alvilág urának *Sarapis*-jellege egyáltalában nincs hangsúlyozva. A bronzlapocska nagyon durva provinciális munka.¹⁾

Talán itt említhetnők meg azt a mészkőből faragott csonka domborművet, amely *Savariából* származik. A jelenetnek, amelyet ez a dombormű ábrázol, a megfejtése már sokkal nehezebb mint az előbbieké. A tábla (méretei 70—27 cm.) alsó része

¹⁾ Bővebben ismerteti Hekler a Múzeumi és Könyvt. Értesítő 1910. évf. 155—157. lapjain.

le van törve. Három álló alakot ábrázol. A közepén szemközti nézetben álló testel, de balfelé fordított kutyafejjel egy a derékon átkötött hosszú ruhás alakot látunk. Karjait felfelé kiterjeszti. Jobbra tőle egy hosszú ruhába öltözött, a középső alak felé forduló emberi alakot látunk, aki mintha a feléje tekerődő kigyót egy csészéből itatná. Bal oldalon egy ugyancsak hosszú és derékon övvel átkötött ruhájú szakállas férfi alakja látható, aki *Lipp* szerint¹⁾ egy nagy botra támaszkodik, míg *Maionica* és *Schneider*²⁾ jobbában kormánypalcát látnak. Hasonlóképen a két szélső alaknak az értelmezésében is eltérnek véleményeik egymástól. Míg *Lipp Aesculapiust* és *Hygieiát* véli bennük felfedezni, addig a másik két ismertető – ha nem is kimondottan – *Isist* és *Sarapist* látja bennük. Tudjuk, hogy *Isist* és különösen *Sarapist* az egészség istenségeivel is azonosították, hisz „*pro salute et incolumitate*“ fogadalmi emlékeket állítottak nekik. Hogy ezen emlék is őket ábrázolja, azt a középső alak jelenléte igazolja. Ebben az alakban u. i. a sakálfejű *Anubisra* ismerünk. A sakálfejet a görögök és a rómaiak tévesen farkas- vagy kutya-fejnek nézték s *Anubist* is így ábrázolták.

Anubis az egyiptomi hitrege szerint a sirnak, a halottak világának az ura, a halottak bebalzsamozója és vezetője az alvilágban. A sirokat komor ordítással körülrepkedő s mintegy azok felett őrködő sakálokat

¹⁾ A római szobrászat emlékei Vas megyében 1877. 23. o.

²⁾ Arch. Epigr. Mitth. II. 1878. 10–11. o.

az egyiptomiak az ő incarnatiojának fogták fel s a sakál képében vagy csak a sakál fejével ábrázolták. Ő is Osiris körének isteneihez tartozik. A hagyomány szerint u. i. Osirisnak és Nephtisnek titokban született fia, akit azután maga Isis is fiává fogadott. A másik kapcsolat, amellyel Osiris-körébe beilleszkedik az, hogy mint a halottak bebalzsamozója Osiris tetemét is bebalzsamozza és conserválja, hogy annak szunnyadó életét megtartsa. Ő rendezi Osiris temetését, a halottak törvényszékénél *Thottal* együtt segítkezik. Éppen a Thottal való némely megegyezése miatt a görög-római korban *Hermessel* azonosították. Sarapis és Isis tiszteletével együtt az ő kultusza is átszivárgott a rómaiságba s némileg a provinciákban is akadunk emlékeire. Különösen kis bronzszobrocskák ábrázolják őt. A Nemzeti Múzeumnak Csepelről, Óbudáról, Mitrovicáról s Tatáról való s a *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici*, Budae, 1825. c. mű 108. lapján 10—13. sz. a ismertetett négy darab egyenlő nagyságú Anubis-szobrocskája kétségtelenül egy kéztől eredő hamisítványok.

Az alexandriai istenségek között *Thot* volt az, aki *Hermessel* azonosított és összeolvadt. *Thot* az egyiptomi mythologiában az írásnak és a tudománynak a feltalálója, a „szent beszéd” ura, az igazság pártfogója, majd általában a tudománynak és a szépművészeteknek az istápolója. De még más szerepe is van s innen van az Anubissal való rokonsága: az alvilágban a halottaknak a vezetője. Miként Horus-

nak Set elleni perénél igazságszeretetéből kifolyólag Horus ügyét pártolja, aki azt meg is nyeri; úgy az alvilágban is ott van Osiris, illetőleg Sarapis ítélőszéke mellett s kitanítja a halottakat, mielőtt azok az alvilág istenének számot adnának cselekedeteikről. Így mint Osiris családjába tartozó istenség lett ismertté a görög-római világban. Szerepe sokban megegyezett Hermesével s azzal azonosították.

Thotnak attribútuma a fejtetőn felfelé álló toll, mikor Hermessel egybeolvad, Hermes is felveszi ezt s itt a toll a szárnyacskák között helyezkedik el. Hermes bal kezében nem a pénzeszacskót, hanem Thotnak attribútumát, a papirtekercset tartja. *Kultusza az egész római birodalomban népszerű volt*, erre vall az őt ábrázoló kis bronzok nagy száma, amelyekkel hazánkban is gyakran találkozunk. Ezekkel a szobrocskákkal behatóan A. Furtwängler foglalkozott.¹⁾ A Nemzeti Múzeum három ilyen Hermes-Thot szobrocskáját, amelyek művészi kidolgozásuk miatt kevésbé becsesek, s ránk nézve inkább csak mint az egyiptomi kultusz emlékei birnak értékkel, dr. Hekler Antal ismertette.²⁾ Más helyen a Fenékről származó és jelenleg a keszthelyi múzeumban levő *Hermes-Thot* szobrocskát írja le, amely a Nemzeti Múzeumban levő Hermes-Thot-szobrocskák típusához tartozik.³⁾ A provinciák területén mindenfelé talál-

¹⁾ Bonner Jahrbücher 107., 108/9., 114/115. évf.

²⁾ Arch. Ért. 1908., 189—191. o.

³⁾ Múzeumi és Könyvtári Ért. 1909. 202. o.

kozunk azonban ezekkel a kis emlékekkel, minden múzeum őriz belőlük egy-két példányt.

Az alexandriai istenségeknek azonban még egyéb efajta kis emlékeivel is találkozunk. Csak általánosságban, röviden foglalkozunk velük mint e kultusz léptenyomon felbukkanó apró, de azért fontos bizonyítékairól. Már az előbb említett Hermes-Thot-szobrocskák is ide tartoznak. A szerencse istenasszonyával identifikált Isisnek a szobrocskáival is ugyancsak elég gyakran találkozunk. Isis fején szokásos jelvényeivel, kezében a bőségszaruval van ábrázolva. Irodalmunkban legújabbán a győri és a zágrábi múzeumban levő *Isis-Fortuna* szobrocskák ismertettek.¹⁾ Számos ilyen, sokszor elég kezdetlegesen kidolgozott iparművészeti emlékkal találkozunk, a Nemzeti Múzeum is rendelkezik néhány példánnyal.

Isissel és Sarapissal együtt a gyermek Horus tisztelete is átment a rómaiságba. A gyermek Horus mint *Harpokrates* (*Hor-pa-chrud*, Horus, a gyermek) tiszteltetett és igen nagy népszerűsége tett szert, amit tipikus szobrocskáinak nagy száma bizonyít. A kis szobrocska pajkos, gyerekes benyomást kelt, a fiatal istenség jobb kezének mutatóujját a szájához teszi, hajfonata a jobb füle felett kiindulva a vállára omlik. Az iparművészet nagyon szerette ezt a motívumot s a gyermek Harpokratest ábrázoló szobrocskáival az egész római birodalmat elárasztotta.

¹⁾ Hekler, Múz. és Könyvt. Ért. 1909. 201. o. és 1910. 21. o.

Isis papnőjének a szobrát véli felfedezni Hekler ama ruhás, fejnélküli kőtorzóban, amely nem régen Dunapentelén került elő.¹⁾

Hasonló nagyságú (egy méteren felüli), szintén fej nélküli, az Isis-ábrázolásoknál tipikus, a mellen összehuzott ruhába öltözött női szobor van a zágrábi múzeumban is.²⁾

Az érdekesebb és ritkább emlékek közé tartozik Sarapisnak 1902-ben *Potaisában* talált bronzszobrocskája. Jupiter-Sarapist a trónon ülve látjuk itt. Sarapisnak tipikus ábrázolása ez, amint méltóságteljes elhelyezkedésben baljában a kormánypálcát tartja, jobbját pedig a mellette fekvő Cerberus felé nyújtja. Komor, de jóságos tekintetét fennen hordja, ez a testtartás bizonyos fenségességet kölcsönöz neki. Viszont a homlokra boruló hajfürtök, az arcnak szelidebb tekintete a jóságos alvilági istent sejtetik velünk. A chitonra boruló köpeny egyik vége szép elrendezésben omlik felemelt bal karjára. A Nemzeti Múzeum birtokában levő szobrocska is jelentős képviselője e típusnak. Az ipari technikában nagyon fejlett fokon álló városból, Alexandriából kerülhetett ide.³⁾

Hogy az ilyen alexandriai import a provinciák területén megvolt, azt bizonyítják a maga ősegyiptomi formájában ábrázolt *Osiris-szobrok*. Azokra az Osiris-

¹⁾ Arch. Ért. 1910. 33. o.

²⁾ Kubitschek-Loewy: Arch. Epigr. Mitth. III. 166 o.

³⁾ Hekler, Arch. Ért. 1910. 309-311. o.

szobrocskákra célzunk, amelyek a fején tollkoronával, hosszú szakállal, egyik kezében ostorral, a másikban pedig kormánypálcával ábrázolják Abydos urát. Ezek a szobrocskák aligha voltak kultusztárgyak, tisztán mint érdekességek jönnek tekintetbe. Nem készítettek ilyeneket sem Rómában, sem egyebütt a római birodalom területén. Mint az ősz-egyptomi vallás emlékei egyiptomi földön készültek s innen kerültek forgalomba mint érdekességek és elárasztották az egész világot.

Az ilyen emlékeket nem is szabad az egyiptomi istenek magyarországi kultusza emlékeinek tekinteni. A sok tekintetben utánzott Alexandria ezen kisplasztikai és iparművészeti produktumainak nagyon jó exportot teremthetett az idegen dolgok iránt érdeklődő rómaiságban. Jobbat tudott produkálni s ezért keresettebbek is voltak készítményei. Ma is szeretjük lakásunkat, szobáinkat mindenféle távoli keleti és exotikus, néprajzi és iparművészeti tárgyakkal telerakni. Talán a rómaiaknál s a provinciákban levő előkelőbb hivatalnokoknál is így állott a dolog. Tetszettek nekik kelet készítményei s azokkal is diszítették lakásaikat. Csak így tudjuk megérteni azt, hogy annyi másod- és harmadrendű iparművészeti produktumok mellett oly nagyszerű emlékre bukkanunk mint az egyedi kancsó.

1830-ban találták Egyed, sopron-megyei községben s ma a Nemzeti Múzeum régiségtárának egyik diszét képezi. A bronz kancsó a Ptolemaeusok kora-

beli iparművészetnek a legkiválóbb emlékei közé tartozik. Első kimerítőbb leírását *Jankovich* Miklóstól birjuk¹⁾, azóta többen is foglalkoztak vele, míg legújabban dr. Hekler Antal és Bissing ismertették.²⁾

Nincs szándékunkban a kancsó leírásába fogni, egyrészt, mert nem tartozik szorosan tárgyunk körébe, nem tekintvén az egyiptomi kultusz emlékének, másrészt ez a kimerítő és alapos ismertetések birtokában egészen felesleges.

A lehető leggazdagabban diszitett, arany és ezüst berakásokkal ellátott kancsó, ámbár oldalán egyiptomi mythológiai ábrázolások vannak, amennyiben a többek között *Isist*, *Thotot* és *Horust* látjuk rajta, a pannoniai és daciai egyiptomi kultusz szempontjából éppen a fentebb említettek miatt semmi jelentőséggel sem bir. Egy előkelő római hivatalnok gyűjtő szennvedélyének, szép dolgok iránti érzékének a bizonyítéka.

Itt látszik alkalomszerűnek az alexandriai istenségek tiszteletéhez kapcsolódó emlékek még egy csoportjának a megemlítése. Kisebb bronz emlékekről van szó, amelyek egy fiatal, erejének teljében levő bikát ábrázolnak. A bika fejét önérzetesen fel emeli, elülső lábainak egyikét büszke taglejtéssel kissé felhuzza, míg a farka felkunkorodik s legtöbbnyire egy kört képezve a hátára illeszkedik. Az egyiptomiak szent bikáját ábrázolja ez, Osirisnak, a

¹⁾ A magyar tudós társaság évkönyve, I. 354. o.

²⁾ Jahrbuch d. Kais. D. Arch. Inst. XXIV. 28. s. köv. o.

hold istenének, a nemzésnek a megtestesítését: *Osiris-Apist* (*Asar-Hapi*.) Nagy tiszteletben részesült e rövid életű bika s különösen nagy gondot fordítottak az eltemetésére. Az elhalt Apist, csakúgy mint az embereket, Osirissel azonosították. Mint a holdisten megtestesítője szarvai között a teli holdkorongot viseli. A görög-római világban azonban nem ebben, hanem a feljebb vázolt formájában jelenik meg. *Furtwängler*¹⁾ éppen ezért ez utóbbi típust nem alexandriai, hanem görögországi hellenisztikus eredetűnek tartja. A hellenisztikus művészet ezen jelentős Apis-típusára a római birodalom területén gyakran akadunk, így nem egyszer hazánk területén is. Az itt előkerült Apis-bronzok rendszeres összegyűjtése a jövő feladata, e helyütt csak általánosságban voltak megemlítendőek mint az alexandriai istenségek emlékeinek a tartozékai. A Nemzeti Múzeum ilyen emlékei között figyelmet érdemel az a 8,5×7,7 cm. nagyságu Apis-bronz, amelyet kivitelének finomsága miatt Apis görög-római típusa egyik jobb képviselőjének tarthatunk. Lelhelye a fehér-megyei szabolcsi puszta.

*

*

*

Egyiptom isteneinek csak egy köre. az uralomra jutott Osiris-kör tisztelete vert mélyebb gyökeret a rómaiságban. Ez isteni körön kívül egyedül csak az előttük uralkodott hatalmas napistennek, a thebai

¹⁾ Bonner Jahrbücher 103, 107, 108/5 és 114/5. füzet.

*Ammon*nak a tisztelete tudott némileg beszivárogni a rómaiságba.

Amon (Amun) minden élőnek az ősoke, mindennek a teremtetője, az istenek atyja, a termékenység és a nemzés istene. Theba emelkedésével jut uralomra s elfoglalja a pantheon legmagasabb helyét, amikor az előtte uralkodott birodalmi istennel, *Ra*-val, a nap istenével azonosítják. Szentelt állata a kos, amelynek képében meg is jelenik; rendesen emberi fővel ábrázolják, halántékán lefelé hajló, u. n. Amon-szarvakkal. Karakterisztikus jelvénye a fővegéről fölfelé álló két toll is.

Midőn *Ra*-val azonosították, Egyiptomnak legtekintélyesebb istensége lett. Ekkor kezdik már építeni Thebában (Karnak) nagyszerű templomát, amelyen azután egészen a Ptolemaeusokig mindig építenek s amelyből a földnek leggigászbibb temploma keletkezett.

Tisztelete a Kr. e. 630 körül alapított kolóniában, Kyrenaikában elterjed a görögök körében. Az európai Görögországban azonban nem tudott meghonosodni. Kyrenaika városainak a pénzein gyakran jelenik meg Zeus tipikus ábrázolásában, homlokán azonban kétoldalt mindig ott vannak a kosszarvak. Kyrenaéból azután egész Észak-Afrikában elterjedt tisztelete, így a föníciai gyarmatokban, nevezetesen Karthagóban is, ahol a sémi *Baal-Chamman*-nal olvadt össze. Ez a magyarázata annak, hogy Ammon, mikor tisztelete a rómaiságban feltűnik, *Hammon* néven lesz isme-

retes. Mint az istenek királyát, a görögök és a rómaiak Zeussal, illetőleg *Jupiterr*al identifikálták. Tisztelete nem volt nagyon népszerű s kevés fogadalmi emlék van neki szentelve.

Hogy Pannoniában pár emléken találkozunk tiszteletével, az egyedül arra vihető vissza, hogy egyes afrikai legionáriusok állítottak neki itt fogadalmi követ. Általános tiszteletére ezen emlékekből aligha következtethetünk.

CIL. III. 3463. Óbuda: *Hammoni J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Lar(ibus) mil(itaribus) ceteri(s)q(ue) dis, M. Caec(inius) Rufin(us) Marianus tr(ibunus) lat(iclavius) leg(ionis) IV. Fl(aviae?) v. s. l. m.*

Valószínűleg szintén Hammonnak szólt a másik óbudai emlék is, amely az előbbinek majdnem hasonmása:

CIL. III. 3460.: [*Hammoni*] *J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Lar(ibus) mil(itaribus) ceterisque dis, C. Jul(ius) Pisiban(us) Maxim(us) Aemil(ius) Papus tr(ibunus) lat(iclavius) leg(ionis) II. ad(iutricis) v. s. l. m.*

Carnuntumban Ammonnak dedikált és Kr. u. 234-ből keltezett fogadalmi emlék került napfényre.

CIL. 11128.: *J(ovi) o(ptimo) m(aximo) Ammoni, Mercurius votum solvit letus libe(n)s merito. Maximo et Urbano co(n)s(ulibus).*

A kosszarvakkal ellátott Ammon-fő sok emléken jelenik meg. Aszombathelyi muzeumnak egy lámpáján¹⁾,

¹⁾ Maionica – Schneider: *Arch Ep. Mitth.* II. 16. o.

a dévai muzeum birtokában levő sárga homokkőből való korinthusi oszlópőn¹⁾), de egyebütt is nagyon gyakran találkozunk a kosszarvakkal ellátott jelegzetes Ammon-fővel.

¹⁾ Récsey, Pannonia ókori mythologiai emlékeinek vázlata. 100. o.

Ha visszatekintünk az alexandriai istenségek tiszteletének szórványosan előforduló emlékeire s topografiai szemlét tartunk Pannonia és Dacia területén vizsgálva e kultusz elterjedtségét, megállapíthatjuk, hogy az a két provincia területén *általános* volt. Nem tudjuk, hogy mit rejt még magában a föld, az ásatások e téren is még nagy érdeklődést keltő emlékeket hozhatnak felszínre, de a már most ismeretes emlékek, különösen a feliratok alapján biztos bizonyítékaink vannak arra, hogy az alexandriai istenek tisztelete úgy a két Pannonia fontosabb városaiban (Vindobona, Carnuntum, Scarbantia, Savaria, Poetovio, Emona, Siscia, Aquincum stb.), mint Daciában (Potaissa, Apulum, Sarmizegetusa stb.) otthonos volt. Ami a hívők társadalmi osztályát illeti, elsősorban — mint láttuk — katonák voltak e tisztelet terjesztői és ápolói, nem egyszer éppen a legmagasabb tisztségek viselőit látjuk az alexandriai istenségek szolgálatában. Számos emlékünks tanuskodik viszont arról is, hogy a polgári lakosság is hódolt e kultusznak.

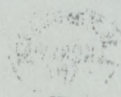
Hazánk területére a legionáriusok hozták, mégpedig a Kr. u. II. században. Feliratos emlékeink a II. és III. század jellegzetességeit viselik magukon, e két században virágzott itt az alexandriai istenségek tisztelete. Ezt az időközt azonban csaknem egy évszázadra szoríthatjuk össze: a II. század második és a III. század első felére, keltezett felirataink u. i. (CIL. III. 7770, 7771, 881, 10594, 4044, 4560, 4561.) kivétel nélkül mind ezen időből származnak. Ekkor élte ezen tisztelet virágkorát hazánk területén, ezen korból valók, vagy legalább is már ezen korban kerültek hazánk földjére az alexandriai „keverékvallás“-nak az emlékei.

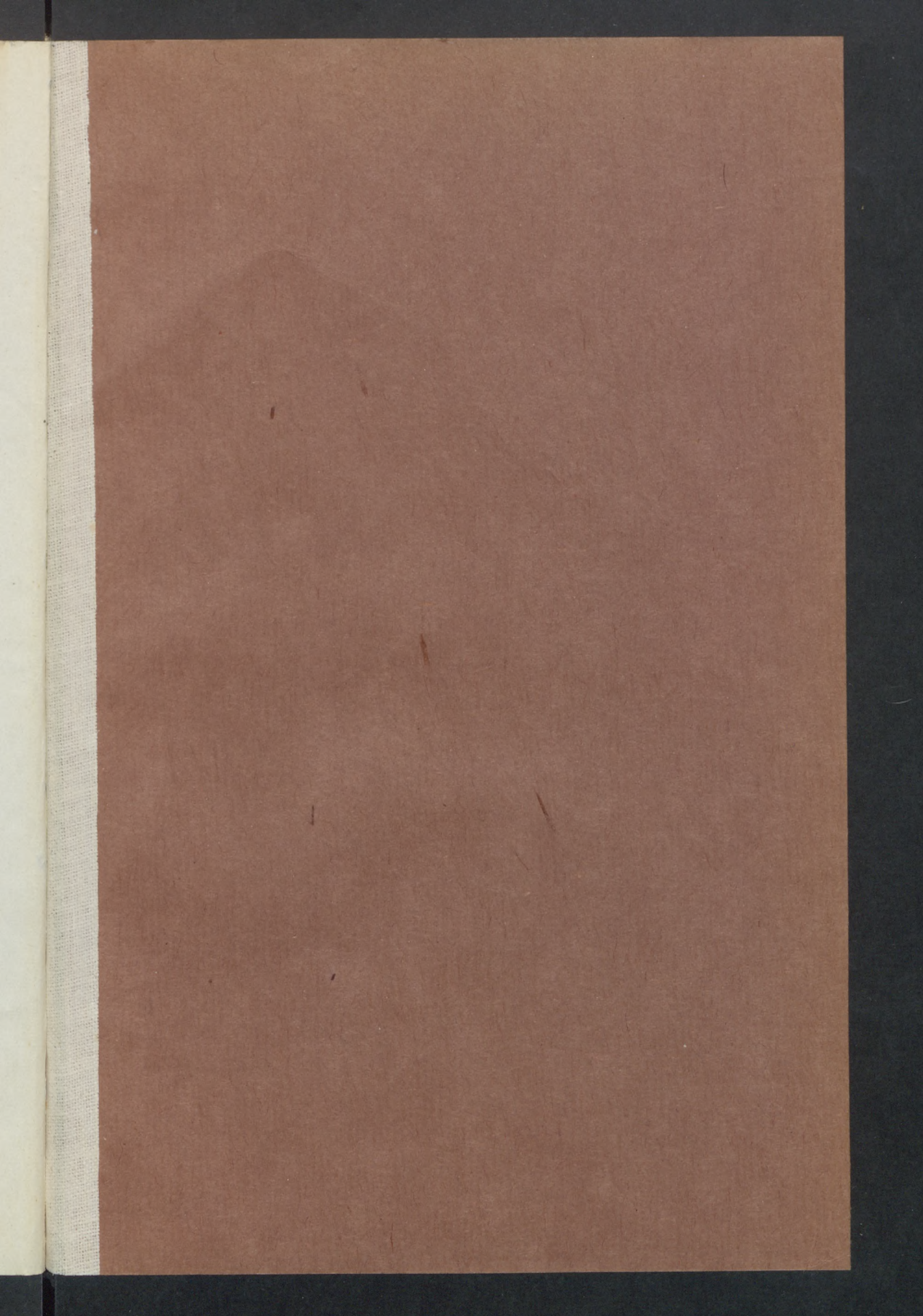
Felhasznált művek:

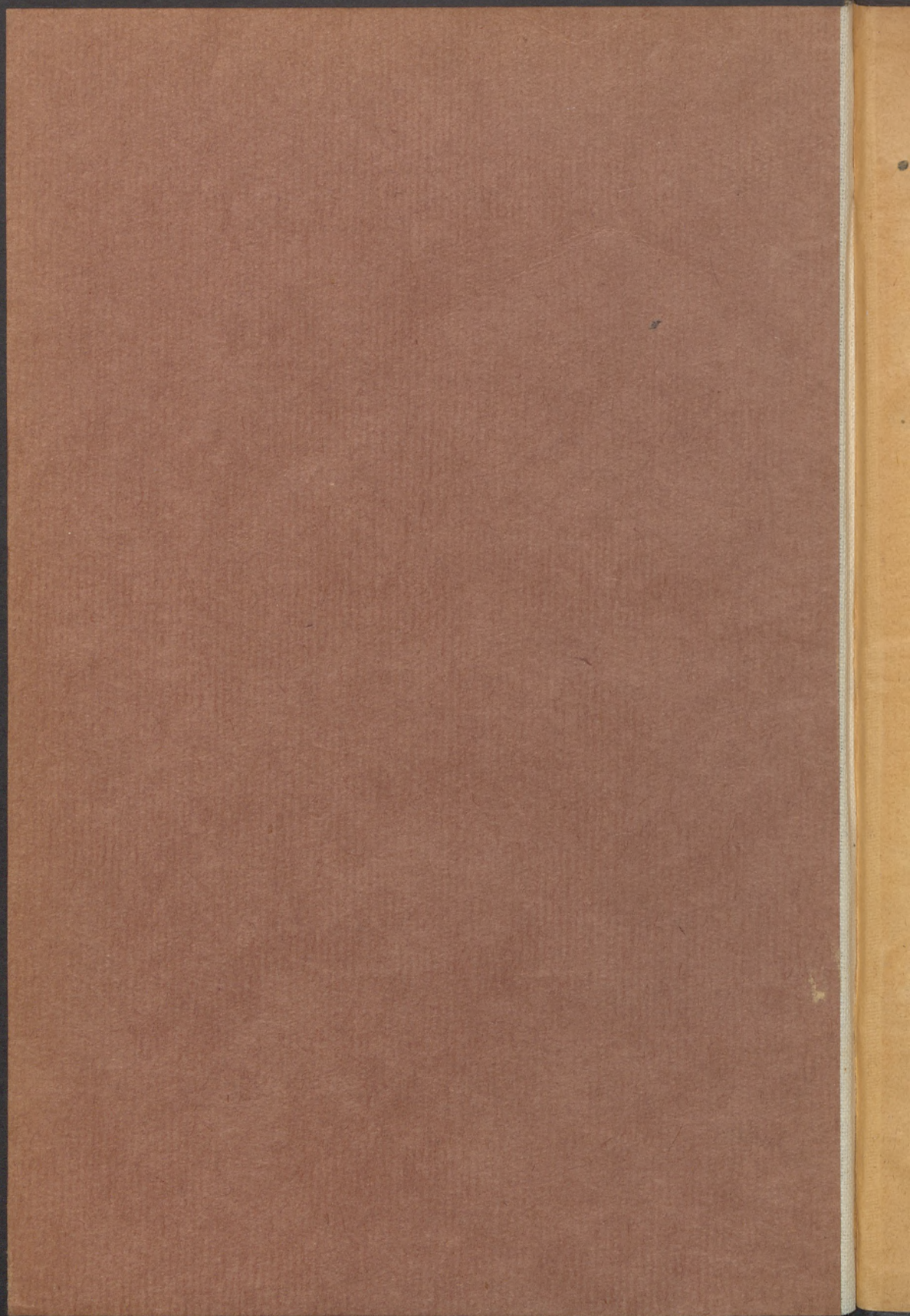
- Heinrich *Brugsch*: Religion und Mythologie der alten Aegypter. 1888.
- Otto *Seeck*: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. II. 1901.
- J. *Marquardt*: Römische Staatsverwaltung. III. 1885.
- Georg *Wissowa*: Religion und Kultus der Römer. 1902. Ivan Müller: Handb. V. 4.
- Ernst *Schmidt*: Kultübertragungen. 1910. (III. Die Einführung des Sarapis in Alexandria, 47—82. o.)
- Franz *Cumont*-Georg *Gehrich*: Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. 1914.
- Gustav *Parthey*: Plutarch über Isis und Osiris. 1850.
- Wilhelm *Drexler*: Mythologische Beiträge: Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern. 1890.
- W. H. *Roscher*: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie.
- Pauly-Wissowa-Kroll*: Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.

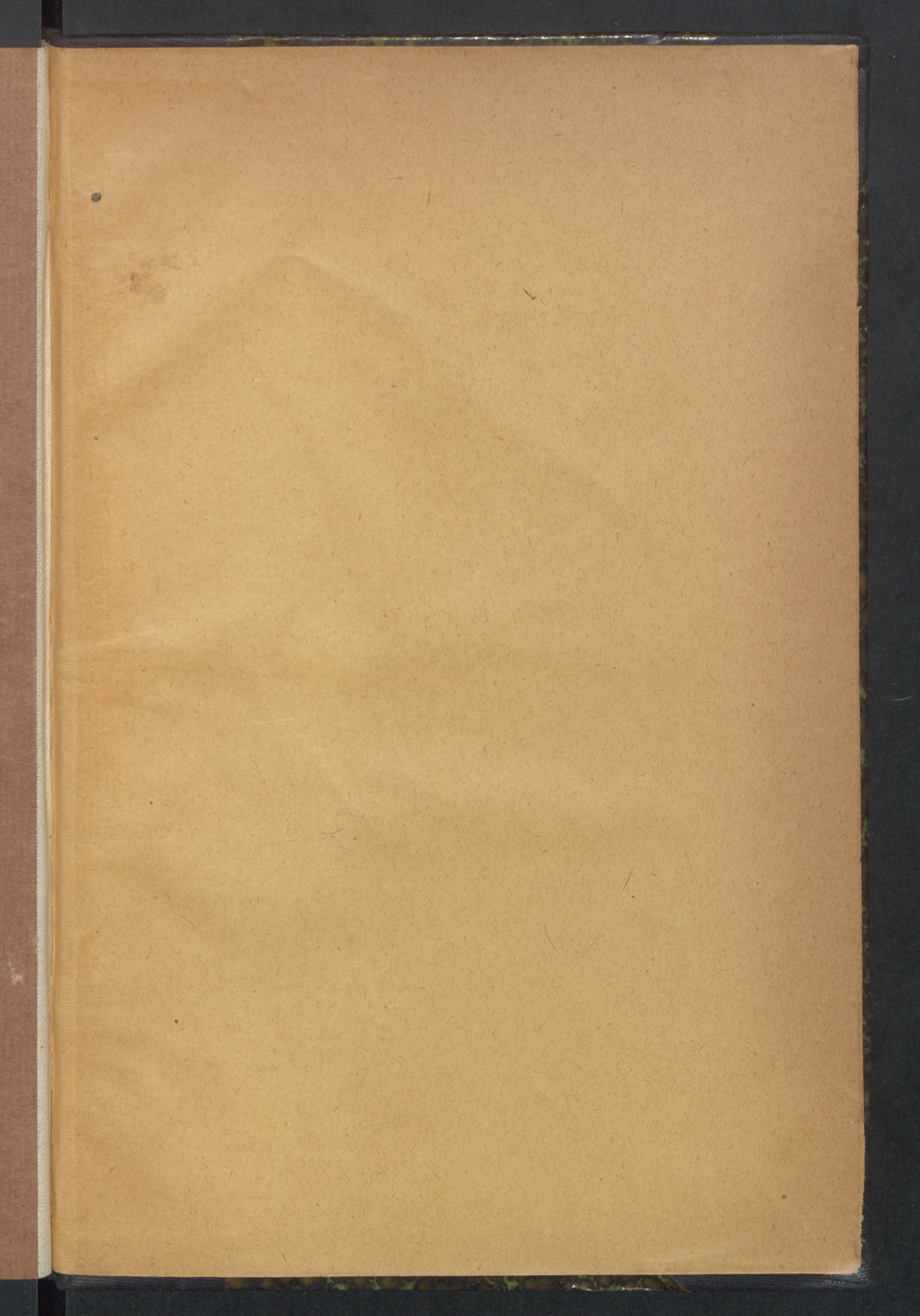

N.M.

Paulovics, Alexandriai Isienségek